

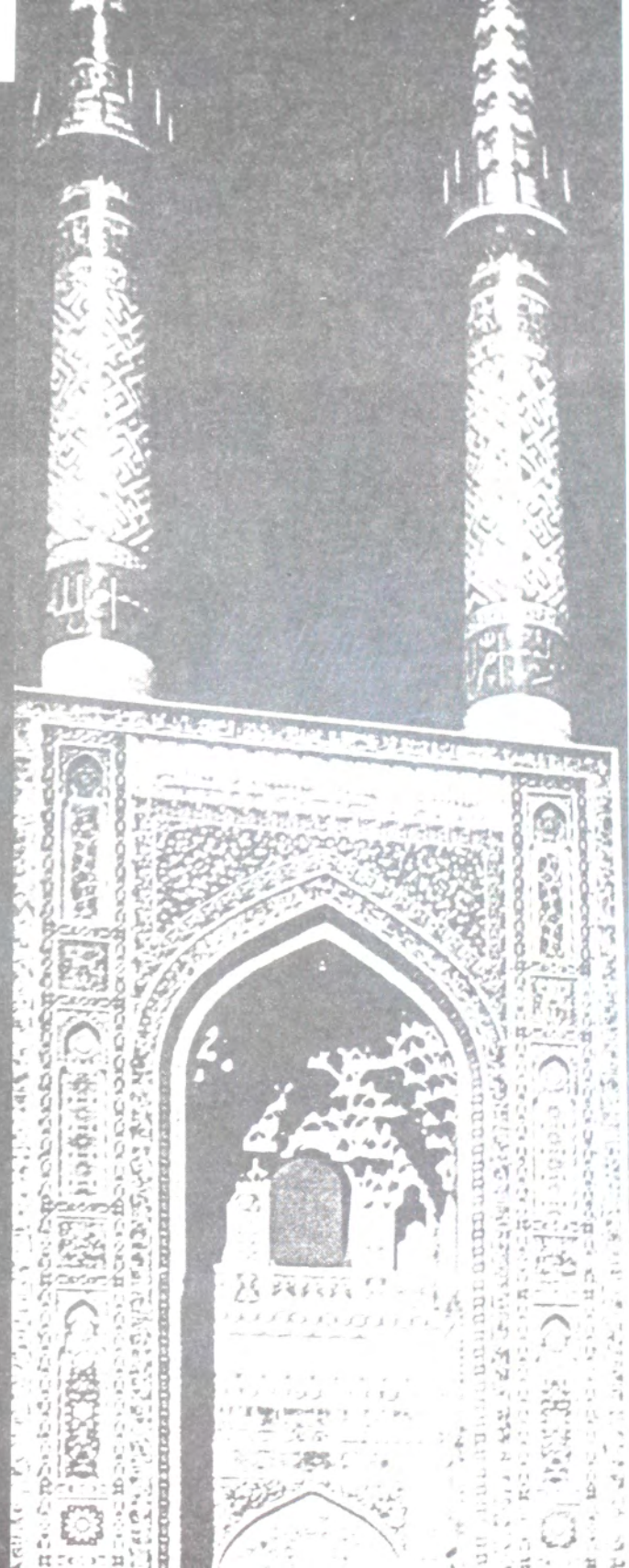
بناهای اولیه مسجد جامع کبیر یزد "بررسی تاریخچه مسجد جامع کبیر یزد"

مهندس صدیقه گلشن

بررسی تاریخچه مسجد جامع کبیر یزد و معرفی آن در طی دوره‌های متنوع تاریخی هدف این تحقیق است. بنای فعلی مسجد بر جایگاه مجموعه مساجدی استقرار یافته که بنا بر دلایل مختلف، طی قرون متمادی با هدف گسترش فضای مسجد جامع شهر، در کنار یکدیگر شکل گرفته‌اند.

نوشتار حاضر به طور خاص به مبهم‌ترین بخش تاریخچه مسجد، تحت عنوان بناهای اولیه مسجد جامع کبیر یزد می‌پردازد. ابهامات موجود در تحقیق انجام گرفته، معطوف به تعدد بناها و تاریخ بنای هر یک از آنهاست و برای دست یافتن به این مهم دستیابی به شجره‌نامه خاندان امرای کاکویی یزد عنوان پیش‌نیاز اولیه به شمار می‌رفت که با مال این اقدام پیچیده‌ترین و مبهم‌ترین بخش این تحقیق تشکیل می‌داد.

نکته حایز اهمیت در رفع ابهامات تاریخی مجموعه موصوف در این مساله بود که همواره نقشه بناهای اولیه مسجد که در طی قرون اولیه اسلامی تا قرن ششم ه. ق. در این مکان احداث شده‌اند تاریخچه مسجد منعکس است. به این معنی که هر اتفاق جدید در مسجد، بر پیکره مجموعه بناها تا ویژه خود را به جا گذارده و همواره نقش خود را در تداوم حیات بنا ایفا کرده‌اند.

پیشگفتار

وجود ویژگی‌های متنوع در دوره‌های تاریخ تکوین معماری مسجد جامع کبیر یزد از یکسو و تضاد در نوشته‌ها و اقوال از دیگر سو، تاریخچه‌ای پیچیده و مبهم از این بنای مهم را در پیش‌رو قرار داده است. این امر موجب آن شد تا با هدف رفع ابهامات تاریخی مسجد و معرفی آن در دوره‌های تاریخی پژوهش حاضر آغاز شود.

بنای مسجد جامع کبیر یزد طی قرون متمادی بر بقایا و یا در کنار بناهای متنوعی بنا گردیده که در متون تاریخی تحت عناوین مسجد جمعة شهرستان، مسجد جامع عقیق، مسجد جمعة قدیم در "درده"، مسجد جامع نو و بناهای الحاقی آن با اسامی گوناگون از آن‌ها یاد شده است.

در بررسی حاضر از بناهایی که در قرون اولیه اسلامی تا نیمه قرن ششم ه.ق. در این مکان احداث شده، تحت عنوان «بناهای اولیه مسجد جامع کبیر یزد» یاد شده است که آثار بسیار اندکی از آن باقی است. این نوشتار خلاصه‌ای است از نتایج بررسی مهم‌ترین بخش تاریخچه مسجد که همانا بناهای اولیه آن است تا تصویر روشنی از این بناها در جوار مسجد جامع نو که در قرن هشتم ه.ق. در همین مکان

احداث گردیده به دست آید. در بخش بعدی که در ادامه خواهد آمد، «تاریخچه مسجد جامع نو»، که هم‌اکنون با تغییرات عمده‌ای بریاست بررسی می‌گردد که به واسطه هم‌جواری با بناهای اولیه، تمامی مجموعه مورد پژوهش واقع می‌شود.

نکته حایز اهمیت در رفع ابهامات تاریخچه مسجد آن است که هر ساخت و ساز و اقدام تازه‌ای در بنا، با تعمیرات و نوسازی آثار قبلی و به عبارتی با ابقاء و احیای آثار گذشته توأم است و این امر نه تنها در بنا به طور خاص اتفاق می‌افتد، بلکه همواره با تغییر و تحولات محیطی مسجد نیز همراه است تا سازمان فضایی شهر را که خود نیز به آن وابسته است، تبلور و انتظام بخشد.

این مهم در بررسی تاریخی مسجد رهنمودی است تا نحوه برخورد پیشینیان با آثار گذشته را روشن سازد، نگرش آن‌ها در قالب بنایی منفرد نبوده، بلکه به عنوان یک فضای شهری، با هدف پرهیز از تخریب و انهدام محیط عمل می‌کرده‌اند تا این اقدام به بی‌هویتی بنا و تزلزل در نظم اندامواره بافت‌های قدیمی شهرها منجر نگردد.

۱- روش پژوهش

بررسی‌های اولیه بیانگر این حقیقت بودند که نه تنها تعدد و تنوع بناهای اولیه مسجد زیر سؤال است، بلکه بانیان بناها و تاریخ بنیان آن‌ها نیز در پرده‌ای از ابهام قرار دارند.

روش پژوهش حاضر بر مقایسه مدارک و شواهد تاریخی استوار است و این نوشتار پس از طرح ابهامات تاریخچه بناهای اولیه به بررسی مدارک و شواهدی می‌پردازد که با مقایسه آنها به رفع ابهامات تاریخی مبادرت می‌ورزد. به این ترتیب که پس از تعیین تعدد بناهای اولیه و مکان بایی آن‌ها، شجره‌نامه آل کاکویه پی‌گیری می‌شود و در ادامه مقایسه نتایج به دست آمده از پژوهش اول و انطباق آن بر شجره‌نامه مذکور، نام بانیان و تاریخ بنیان بناها روشن می‌گردد.

مهم‌ترین و پیچیده‌ترین بخش این پژوهش یافتن شجره‌نامه آل کاکویه یزد (قرون ۵ و ۶ ه.ق.) بود که در منابع تاریخی از بانیان بناهای اولیه به شمار می‌روند. دقت در تمامی آثار و مقایسه منابع موجود و همچنین یافتن نسبت‌های فامیلی حکام کاکویی با سلاطین وقت ایران، چون کلافی سردرگم، زمانی طولانی این پژوهش را متوقف ساخت که در نهایت با پژوهش‌های مکرر این امر میسر گردید.

در انتها خلاصه‌ای از سیر تحولات تاریخی مجموعه قدیمی مسجد تا حمله مغول و سپس احداث مسجد جامع نو بیان می‌شود و سرانجام وضعیت بناهای اولیه در جوار مسجد جامع نو تا آخرین اقدامات در عصر پهلوی مورد بررسی واقع می‌گردند.

۲- منابع مورد استفاده

اهم منابعی که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته‌اند مشتمل است بر آثار مورّخین، وقف‌نامه جامع‌الخیرات، اظهار نظر خبرگانی که بقایای تاریخی بناهای اولیه را دیده‌اند و همچنین گزارش ارزنده و تحقیقی ماکسیم سیرو، معمار و باستان‌شناس فرانسوی از مسجد جمعه یزد و نتایج حاصله از کاوش‌های باستان‌شناسی او که رهگشایی در جهت یافتن راه حل و رهایی از ابهامات تاریخی مسجد بوده است.

در میان مورّخین، مورّخین قرن نهم ه.ق. جعفر بن محمد جعفری مؤلف تاریخ یزد به سال ۸۴۴ ه.ق. و احمد بن حسین بن علی کاتب مؤلف تاریخ جدید یزد پس از سال ۸۶۲ ه.ق. اطلاعات ارزنده‌ای از مسجد را ارائه داده‌اند. همچنین آثار دیگر مورّخینی چون محمد مستوفی باقی، و طرب نایینی را در زمره مورّخین متأخر می‌توان برشمرد. مقالات و آثار ارزنده معاصری که مشخصاتی از مسجد را عرضه کرده‌اند و از مهم‌ترین این آثار، یادگارهای یزد، تألیف دکتر ایرج افشار است.

مهم‌ترین و رهگشاسترین آثار، وقف‌نامه جامع‌الخیرات است که شرح موقوفات سید رکن‌الدین محمد بانی مسجد جامع نو و پسر ارشدش سید شمس‌الدین داماد رشیدالدین فضل‌الله است. این وقف‌نامه در جلد دوم یادگارهای یزد به چاپ رسیده است.

علاوه بر جامع‌الخیرات وقف‌نامه‌هایی در کریاس ورودی اصلی مسجد فعلی به صورت

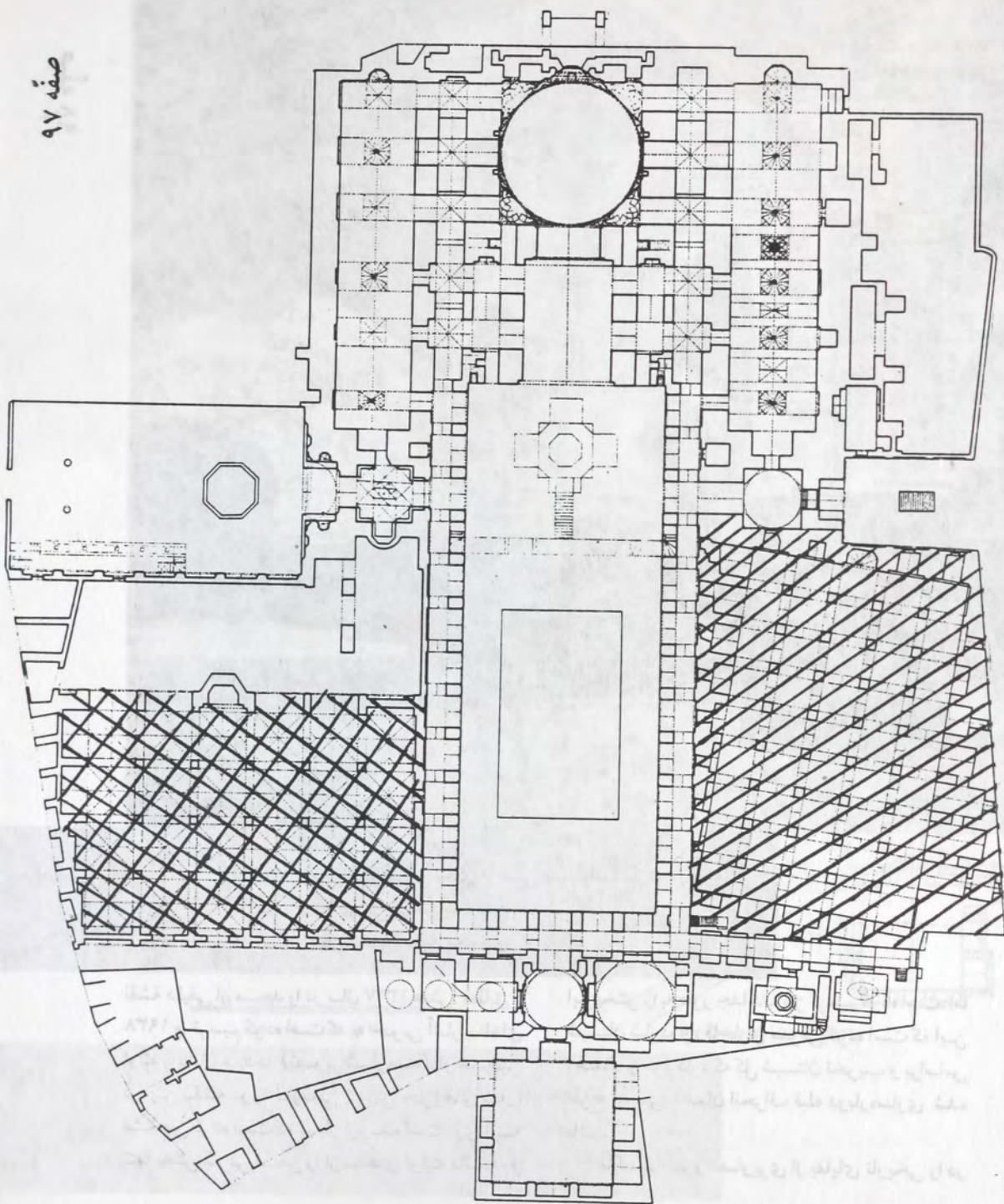
کتیبه‌های تاریخ‌داری نصب است که از منابع مهم این تحقیق به شمار می‌روند.

۳- معرفی بناهای اولیه مسجد جامع کبیر یزد

بخش عمده بناهای اولیه به هنگام گسترش صحن مسجد جامع نو و نوسازی‌های عهد قاجاریه به سال ۱۲۴۰ ه.ق. تخریب شد. بقایای تاریخی این مجموعه در سمت شرقی صحن، تا قبل از تعمیرات اساسی سال ۱۳۲۴ ه.ش. باقی بود و در این سال این اثر ارزنده تاریخی منهدم و شبستان جدیدی در مکان آن احداث گردید. تنها اثر به جا مانده از بناهای اولیه بخشی از جداره شمال شرقی مسجد است که احتمالاً پوسته اصلی یا اولیه هم نیست ولی در تعمیرات مسجد دست نخورده باقی مانده است و شامل در ورودی قدیمی و متروک، یکی در سمت شمال دیگری در سمت شرق است (تصویر شماره یک).

شبستان موجود در سمت غربی صحن مسجد احتمال دارد شبستانی از مجموعه قدیمی باشد که در تغییر و تحولات ۱۲۴۰ ه.ق. عهد قاجار، مورد تعمیر و نوسازی قرار گرفته و با تغییرات عمده‌ای که به ویژه در پوشش سقف به خود دیده، آن را به دور قاجار نسبت داده‌اند. اما به احتمال قریب به یقین شبستان در جایگاه طرح قدیمی است به ویژه آن که قبله آن نسبت به قبله اصلی انحراف دارد (تصویر شماره دو).

در میان افرادی که بقایای تاریخی بناهای اولیه در سمت شرقی صحن رؤیت کرده‌اند، ماکسیم سیرو

سویر ۱ - پلان مسجد جامع کبیر یزد - ترسیم ۱۳۷۰.
 خذ: دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید
 شتی.

لایه‌های به‌جا مانده از بناهای اولیه
 احتمال دارد جماعت خانه گرشاسبی باشد که پس
 نوسازی ۱۲۴۰، شبستان شازده نامیده شد.
 شبستان جدید در مکان بقایای تاریخی مسجد اولیه
 مسجد جامع عقیق.
 بستر ورودی‌های قدیمی به بناهای اولیه.

تصویر ۲ - نمای داخلی شبستان شازده در سمت
غربی صحن مسجد فعلی.
عکس: معین محمدی

انتهای گزارش خود علاوه بر تصویر پانورامایی که در صفحه ۱۲۳ این گزارش دارد، ارائه کرده است که به خوبی مجموعه را معرفی می‌کند (تصویر شماره چهار).

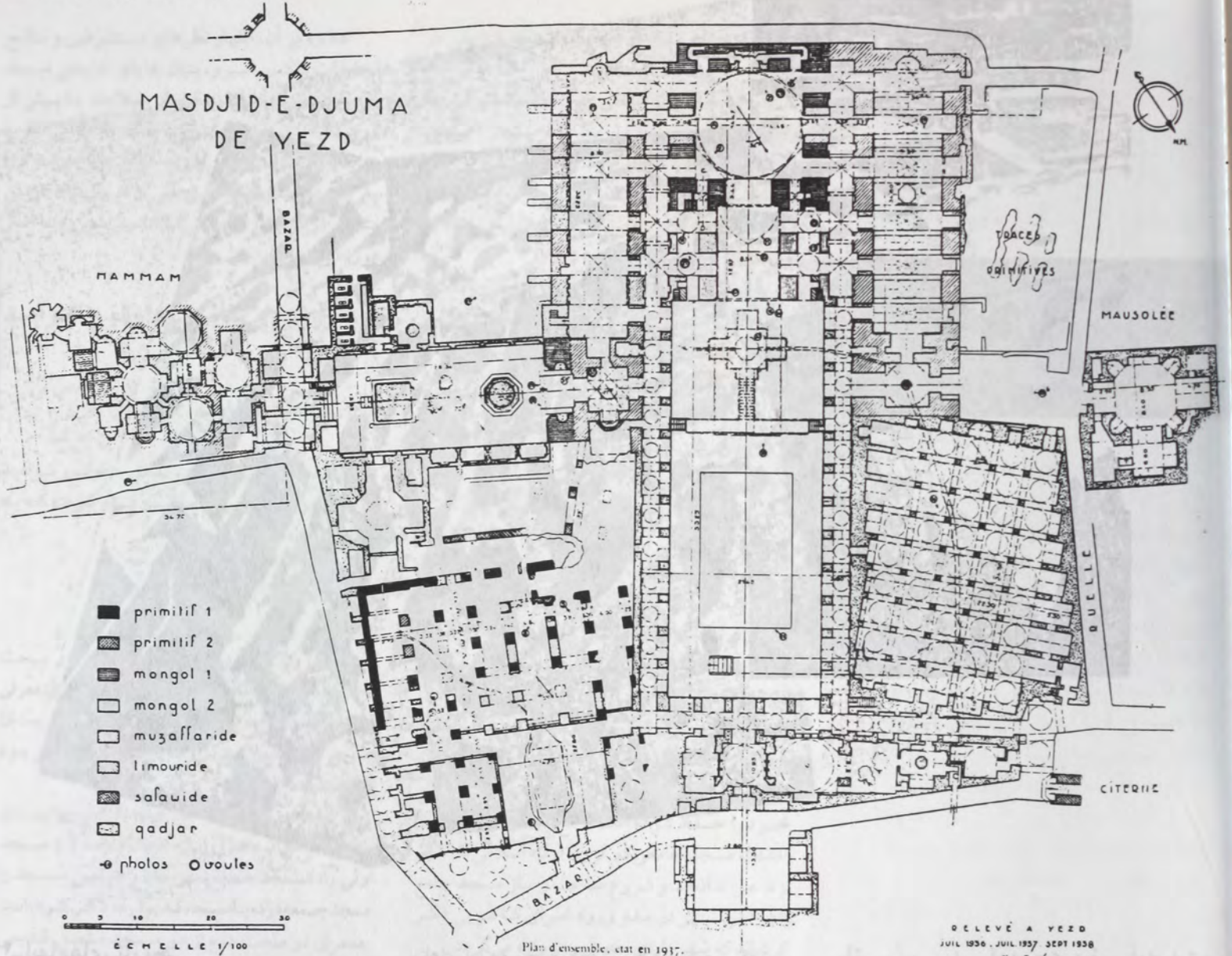
این بخش را به طور جداگانه نیز ترسیم کرده است، اما شبستان شازده را، قاجاری معرفی کرده است که این احتمال وجود دارد که کل شبستان تخریب و براساس طرح قدیمی با همان انحراف قبله دوباره‌سازی شده باشد.

ماکسیم سیرو تصاویری از بقایای تاریخی را در

نقشه دقیقی از مسجد را در سال ۱۳۱۷ ه.ش. مطابق با ۱۹۳۸ م. ترسیم کرده است که به خوبی آثار بناهای اولیه را نشان می‌دهد (تصویر شماره سه). او همچنین در این نقشه دوره تاریخی تمامی جرزهای بنا را مشخص کرده است که بسیار ارزنده است. وی البته تنها بخش شرقی صحن را از بناهای اولیه دانسته و

صفحه ۹۹

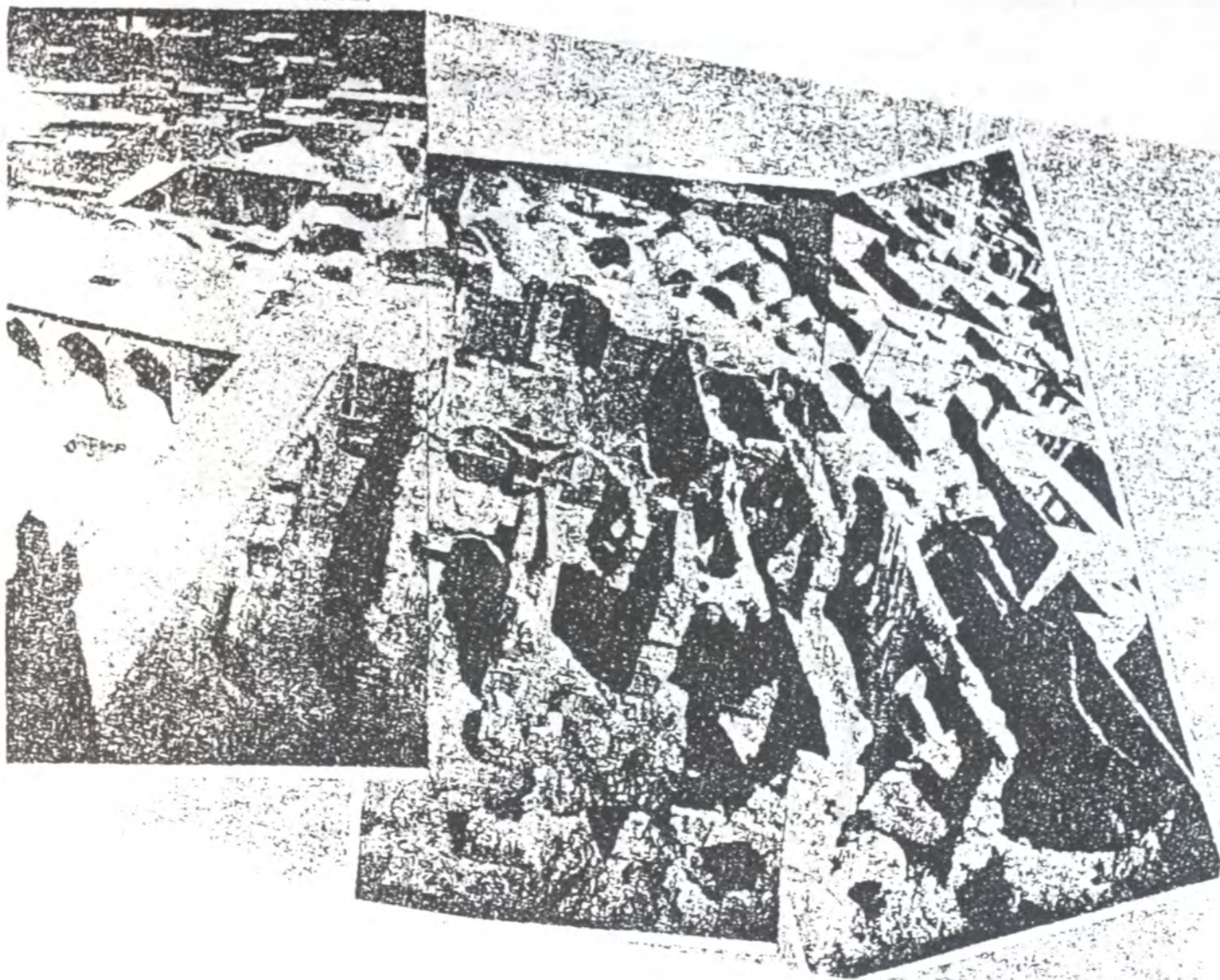
MASDJID-E-DJUMA
DE YEZD

ÉLEVÉ A YEZD
JUIL 1936. JUIL 1937. SEPT 1938

M. F. Jirap

تصویر ۳- پلان مسجد جمعه یزد ترسیم ماکسیم
 سیرو ۱۳۱۵۷ ه.ش. = ۱۹۳۶ م.
 مأخذ: رساله ماکسیم سیرو از مسجد جمعه یزد.

۴- ابهام‌های تاریخی

آثار مورّخین قرن نهم، اطلاعات مهمی را از تاریخچه بناهای اولیه ارایه می‌دهند، اما دقت در آثار این مورّخین ما را با تناقض‌های زیادی در تاریخچه

بناهای اولیه مسجد مواجه می‌سازد. مورّخینی که پس از جعفری و کاتب مبادرت به نگارش تاریخ یزد نموده‌اند به دلیل استفاده متناوب از هر دو مأخذ، مخاطب را به سردرگمی عجیبی سوق می‌دهند. مشکل اساسی در آثار مورّخین، اعم از متقدم،

متأخر و حتی معاصر آن است که تعدّد بناهای اولیه مسجد در آثار آن‌ها متفاوت ذکر شده است و این مشکل در گفته‌های جعفری و کاتب که خود منشأ نگارش‌های بعدی هستند نیز دیده می‌شود. مورّخین متأخر و حتی معاصری که بقایای تاریخی مسجد را

تصویر ۴- تصویر پانورامای خرابه‌های بناهای اولیه.
مأخذ: رسالهٔ ماکسیم سیرو از مسجد جمعهٔ یزد ص ۱۲۲

رؤیت کرده‌اند، تنها به وجود یک مسجد قدیمی در کنار مسجد نو اکتفا کرده‌اند.

در این میان منبع موثقی چون جامع‌الخیرات به وجود سه مسجد در جوار یکدیگر پس از احداث مسجد جامع نو تأکید دارد. همچنین کاوش‌های باستان‌شناسی و تحقیقات ماکسیم سیرو، موجودیت یک مسجد قدیمی را در جوار بقایای تاریخی بناهای اولیه نشان داده است.

به این ترتیب در مآخذ و مدارک موجود، گاه بناهای اولیه مسجد مشتمل بر دو مسجد است و گاه با یک مسجد اولیه روبرو هستیم. از تبعات این تناقض‌گویی‌ها، ذکر نام بانی یا بانیان بناهای اولیه مسجد است که با اسامی متنوعی روبرو می‌شویم. در پاره‌ای متون تاریخی، از سه نسل سخن به میان می‌آید که در ساخت و سازها دست داشته‌اند و در جایی دیگر شجره‌نامهٔ بانیان گاه به چهار یا پنج نسل می‌رسد.

مسلم است که ارایه اسامی متنوع بانیان بناهای اولیهٔ مسجد، نه تنها تاریخ بنیان بنا را مخدوش می‌سازد، بلکه تردیدهای مکرر از تعدد بناهای اولیه، کل مجموعه را مورد سؤال قرار داده و تاریخچه مبهم بنا را عرضه می‌نماید.

از طرفی متون تاریخی نشان می‌دهند که شهر یزد، قبل از اینکه دارالعبادهٔ آل کاکویه گردد، پایگاه مهمی برای زردتشتیان بوده است که هنوز هم نقش خود را حفظ کرده است. حتی متون تاریخی از احداث مسجد جامعی در قرون اولیه اسلامی در شهر یزد خبر نداده‌اند و شروع ساخت و ساز مسجد جامع را در این شهر در بدو ورود امرای کاکویی ذکر کرده‌اند که شهر دارای حصار و دروازه می‌گردد.

همچنین صاحب‌نظرانی که بقایای تاریخی مسجد را قبل از تخریب دیده‌اند، در مورد جایگاه و موقعیت آن اظهار نظرهایی کرده‌اند که دال بر وجود آتشکده در مکان آن است و در متون تاریخی اشاره‌ای بر وجود آتشکده در این مکان نیست.

علاوه بر آن، اظهار نظرهای مستشرقین و نتایج تحقیقات ماکسیم سیرو، بنیان بقایای تاریخی مسجد را به قرون اولیه اسلامی، قبل از سلاجقه یا پیش از روی کار آمدن کاکوئیان در یزد دانسته‌اند که این نظریه در تقابل با متون تاریخی قرار می‌گیرد و موضوع را بغرنج‌تر می‌سازد. همچنین بانی و تاریخ بنیان دومین مسجد در گزارش تحقیقی ماکسیم سیرو، با آثار مورخین تطابق ندارد.

۵- بررسی و مقایسه مدارک و شواهد تاریخی

۵-۱- تعدد بناهای اولیه

جهت رفع ابهامات تاریخی، تمامی مدارک و شواهد تاریخی مورد بررسی و مقایسه قرار گرفته که به اختصار اهم آن‌ها ارایه می‌گردد:

۵-۱-۱- آثار مورخین متقدم

جعفری و کاتب در تألیفات خود در دو مبحث جداگانه که شرح حال امیران و حکام یزد و دیگری معرفی مساجد جامع یزد است، به ساخت و سازهایی در مکان مسجد جامع کبیر یزد در زمان امرای کاکویی یزد اشاره دارند.

این دو مورخ در مبحث اول، بر موجودیت دو مسجد در مکان بناهای اولیه اذعان دارند که مسجد اولی را، مسجد جمعهٔ شهرستان و دومین مسجد را مسجد جمعه‌درده یا مسجد قدیم‌درده ذکر کرده‌اند. جعفری در مبحث دوم از دو مسجد متصل قدیمی سخن می‌گوید ولی کاتب علیرغم تعیین میزان کارایی مساجد در مبحث اول، بناهای قدیمی مجموعه را یک مسجد دانسته و متذکر می‌شود که مسجد قدیم همان عتیق است!^(۱)

۱-۵-۲- آثار دیگر مورّخین

مورّخینی که قبل از گسترش صحن مسجد (۱۲۴۰ ه.ق.)، تألیفات خود را ارایه داده‌اند، همچون محمّد مستوفی بافقی^(۲) عیناً مطالب جعفری و کتاب را به تناب نقل قول کرده‌اند و از هر دو مسجد قدیمی سخن گفته‌اند. اما مورّخین معاصری که پس از این تاریخ مبادرت به نگارش کرده‌اند، تنها به معرفی یک مسجد قدیمی پرداخته‌اند. آیتی در آتشکده یزدان^(۳) و دکتر افشار در یادگارهای یزد^(۴)، ضمن شرح مبسوطی از مسجد جامع، تنها به یک مسجد قدیمی اشاره دارند.

۱-۵-۳- آراء صاحب‌نظران

آراء صاحب‌نظرانی که بقایای تاریخی بناهای اولیه را رؤیت کرده‌اند، نشانگر آن است که کهن‌ترین بخش قدیمی مسجد یا مسجد اولیه را دیده‌اند. این افراد در مورد موقعیت و ویژگی‌های آن اظهار نظرهایی کرده‌اند که در یک جمع‌بندی کلی، آن را از آثار قرون اولیه اسلامی و مکان مسجد را در کنار یا بر جایگاه آتشکده زرتشتیان دانسته‌اند.

دکتر ایرج افشار، جزیی از پی آتشگاه ساسانی را در محل بقایای تاریخی بناهای اولیه مسجد تشخیص داده است^(۵) و دکتر محمدکریم پیرنیا، وجود محلی به نام «تل خاکستر» را در مجاورت آتشکده‌ای در این مکان دانسته است. همچنین دکتر پیرنیا و کهنسالان یزدی که شاهد تخریب بقایای بناهای اولیه بوده‌اند، همگی اذعان دارند که هنگام حفر زمین برای پی‌ریزی شبستان جدید، خاکستر زیادی از این محل بیرون برده شده است و نکته قابل توجه دیگر، توجه زردتشتیان به این مکان و روشن کردن شمع در محل کرباس مسجد فعلی است.

پروفسور پوپ نیز مسجد را در محل یکی از آتشکده‌های ساسانی دانسته که در روزگار صفاریان

دایر بوده است^(۶). همچنین دونالد ویلبر، بقایای تاریخی بناهای اولیه را متعلق به قبل از سلاجقه می‌داند^(۷).

۱-۵-۴- رسالهٔ ماکسیم سیرو از مسجد جمعه یزد

ماکسیم سیرو در ابتدای گزارش ارزندهٔ تحقیقی خود، مکان بناهای اولیه را در جایگاه آتشکدهٔ اصلی زردتشتیان قلمداد کرده ولی در ادامه احتمال استقرار مسجد را در جوار آتشگاه دانسته است^(۸). وی ضمن ترسیم دقیقی از بقایای بناهای اولیه، با توضیحاتی که می‌دهد، بر این اعتقاد است که از مسجد قدیمی سه چهارم حیاط باقی مانده است که این بنا کاملاً متقارن و به دور یک حیاط مربع شکل واقع بوده است و سپس اقدام به بازنمایی مسجد کرده است. (تصویر شماره پنج)

وی این مسجد را قابل قیاس با مساجد قرون اولیه و بسیار شبیه به آن‌ها وصف می‌کند. نکتهٔ دیگری که برای اثبات تعلق این بنا به قرون اولیه اسلامی دارد، عدم وجود تزیینات در مسجد عتیق است. طرح مسجد عتیق، طبق نقشهٔ بازسازی شده (تصویر شماره پنج)، به صورت شبستانی است که قبلهٔ آن بیش از سه درجه به سمت شرق انحراف دارد. اگر طرح مسجد به این نحو که او ترسیم کرده است باشد، باید گفت که مسجد عتیق با نمونه‌های موجود مساجد اولیه در ایران متفاوت است. زیرا تمام ناوها در مساجد اولیه موجود عمود بر حیاط هستند و در این طرح ناوهای مسجد عتیق یزد، موازی صحن و در جهت قبله استقرار یافته‌اند.

وی موجودیت مسجد دیگری را در جوار مسجد عتیق و در سمت غربی آن تأیید می‌کند و محل پایاب قنات زارچ را در همین مسجد، یعنی سمت غربی مسجد عتیق نشان می‌دهد. این پایاب هم‌اکنون در صحن مسجد فعلی واقع است. همچنین ماکسیم سیرو، مکان مستحدثات الحاقی دختران فرامرز را در

سمت جنوبی مسجد عتیق تأیید کرده است (تصویر شماره شش).

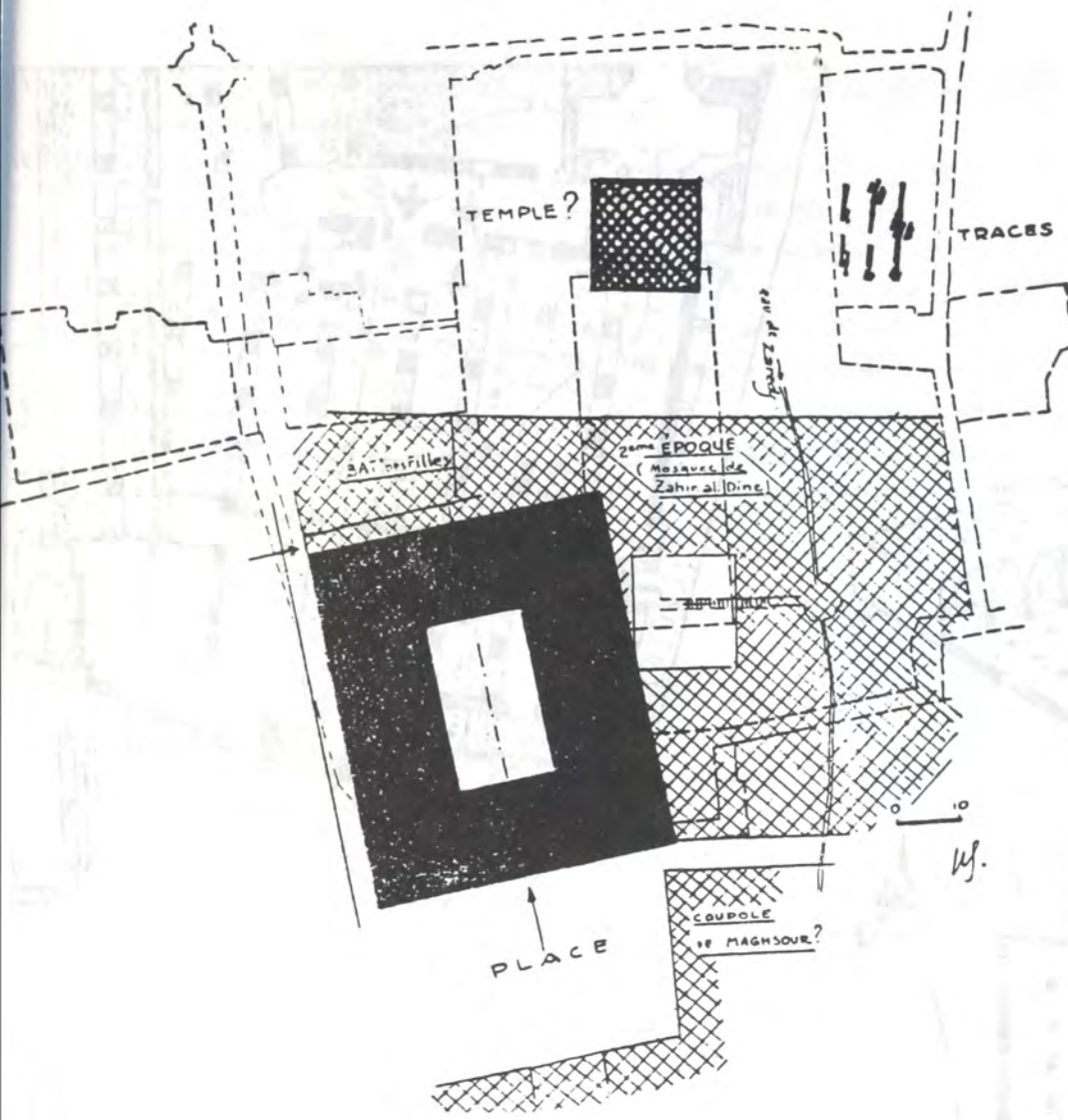
به این ترتیب ماکسیم سیرو بر این عقیده است که مسجد اولیه به هنگام ورود کاکوئیان در یزد برپا بوده است و اولین حاکم کاکویی، ظهیرالدین ابومنصور فرامرزی، پس از ورود به یزد، مسجد دیگری را در جوار آن بنیان نهاده است. اما مشخصات این مسجد، همان مسجد جمعه قدیم درده است که مورخین متقدم بانی آن را گرشاسب ثانی ذکر کرده‌اند.

۱۵-۵ وقف‌نامه جامع‌الخیرات.

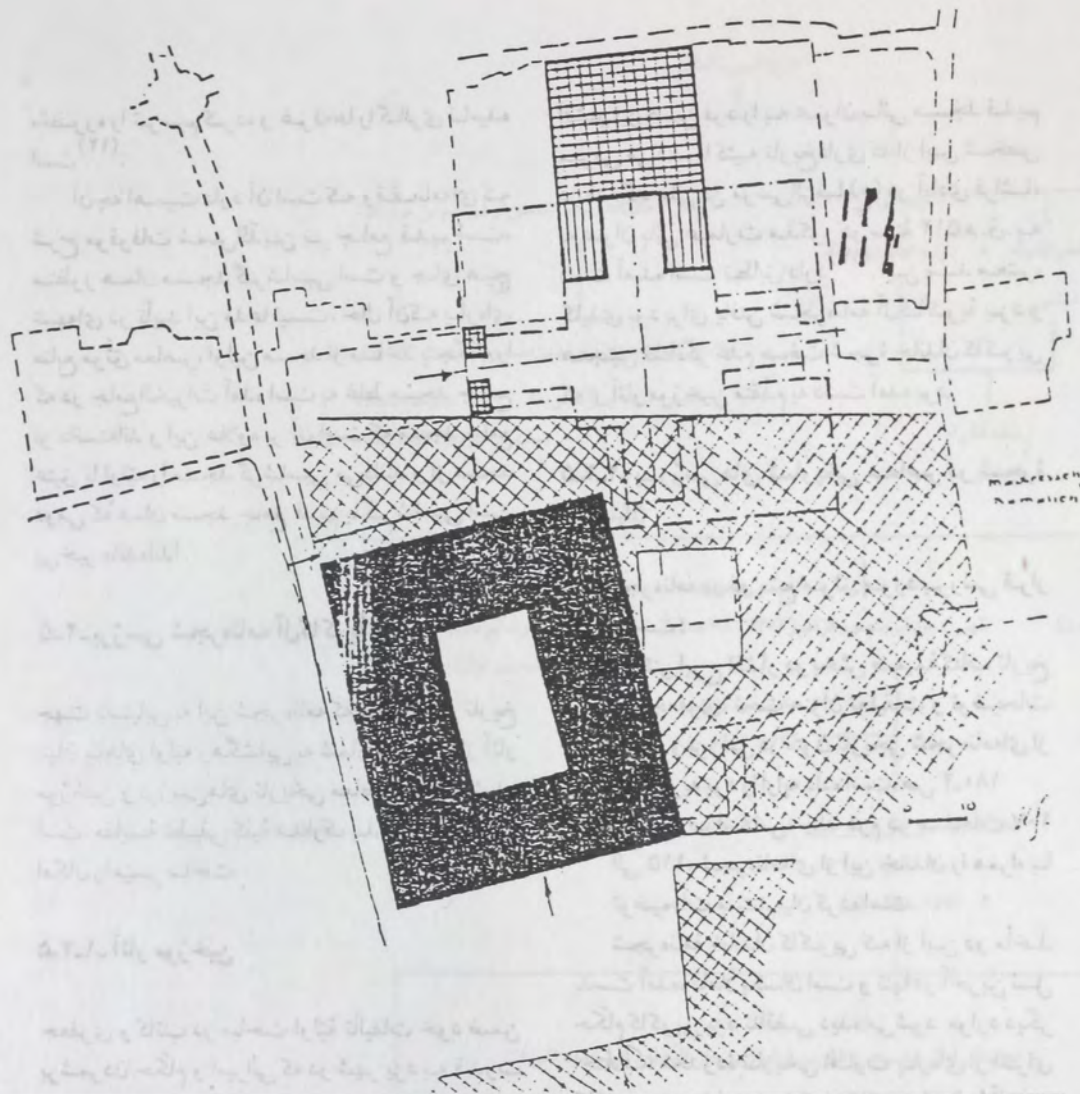
مأخذ موثق و مهم دیگری چون جامع‌الخیرات، مجموعه قدیمی را مشخص کرده است. صفحات اولیه این وقف‌نامه اسامی بناهایی است که واقف آن‌ها را بنیان نهاده و یا موقوفاتی جهت آن تعیین کرده است. جامع‌الخیرات ضمن برشمردن مساجد پنجگانه، از سه مسجد در داخل شهر یزد نام می‌برد که دو مسجد را به صراحت جامع قلمداد می‌کند و یکی را در عرصه مسجد جامع قدیم مستقر دانسته است. از آن‌جا که مسجد جامع در هر شهر بیش از یکی نیست، مسلم می‌گردد که سه مسجد نامبرده، متعلق به مسجد جامع کبیر و در کنار یکدیگر واقعند. یکی مسجد جامع نو است که خود واقف یعنی سید رکن‌الدین آن را بنیان نهاده و دو مسجد دیگر، مساجد قدیمی هستند. آن‌چه در توضیح سه مسجد از مساجد پنجگانه آمده به این شرح است:

«و اما مساجد پنجگانه:

- ۱- از این مساجد، مسجد جامعی که در داخل شهر یزد بنا شده و به جامع عتیق اضافه شده است. جامع عتیق در وسط بازار بزرگ و روبروی کاروانسرای معروف به ایازی است.
- ۲- و از این مساجد، مسجد جامعی است که در داخل شهر یزد بنا شده و در جوار بناهای خیریه است که به واقف منسوب است.

تصویر ۶- طرح کلی دوران اولیه.
 مأخذ: رساله ماکسیم سیرو از مسجد جمعه یزد ص ۱۷۳.
 الف- مسجد اولیه یا جامع عتیق؛
 ب- مسجد ثانویه یا جامع قدیم؛
 ج- مستحدثات الحاقی دختران فرامرزی.

۳- و از این مساجد، مسجد فوقانی است که در عرصه جامع قدیم و در داخل شهر یزد واقع است» (۱۰) توضیحات جامع الخیرات در مورد سه مسجد، راهنمایی است، جهت مکان یابی آن‌ها در کروکی ماکسیم سیرو از سه مسجد در زمانی که مسجد جامع نو در پشت قبله مسجد قدیم ساخته شد. (تصویر شماره هفت)

شایان ذکر است که شرح موقوفات سید شمس الدین در جامع الخیرات بر این سه مسجد تأیید دیگری است بر مکان یابی این سه مسجد در جوار یکدیگر، که علاوه بر آن وضعیت و کارایی سه مسجد را در آن زمان مشخص ساخته است.

به این ترتیب که «موقوفات شمس الدین بر مسجد» (۱۱) که همان جامع عتیق است، نشان می‌دهد که نماز جمعه در آن برگزار نمی‌شده است، اما نمازهای جماعت یومیّه و مستحبی برقرار بوده و امام جماعت و متولّی داشته است. مسلم است که عدم برگزاری نماز جمعه در این مسجد به واسطه احداث مسجد جامع دوم یا جامع قدیم بوده که اقامه نماز جمعه به آن منتقل شده بود و «موقوفات شمس الدین بر جامع قدیم» (۱۱)، نشانگر برپایی نماز جمعه در این مسجد، حتی پس از احداث مسجد نو است. موقوفاتی که شمس الدین بر این مسجد تعیین می‌کند، مفضل است و وقف‌نامه به صراحت برگزاری نماز جمعه را در این مسجد بیان کرده است.

اما «موقوفات شمس الدین بر غرفه مسجد جامع» (۱۱) که آن را مسجد فوقانی در عرصه جامع قدیم می‌خوانند، نشان می‌دهد که نماز جمعه‌ای در آن مسجد برگزار نمی‌شده و سید شمس الدین وسیله‌ای برای اقامه نماز جمعه در غرفه‌هایی که خود در مسجد احداث می‌کند مهیا می‌سازد. وی در این وقف‌نامه، از غرفه‌ای که برای رضای خدا در این مسجد ایجاد کرده است تا نماز جمعه در آن برگزار شود، اشاره دارد. ماکسیم سیرو نیز ضمن معرفی این غرفه‌ها، مقطعی از پایه‌های قطور ایوان عظیم یا صّفه بلند متصل به

- ۱- مسجد جمعه شهرستان یا مسجد جامع عتیق - (مسجد جامع در جوار بنیادهای خیریه واقف).
- ۲- مسجد جمعه قدیم در ده یا مسجد جامع قدیم - (مسجد جامع در جنب جامع عتیق که جامع عتیق در وسط بازار بزرگ و روبروی کاروانسرای ایازی واقع است).
- ۳- مسجد جامع نو - (مسجد فوقانی در عرصه قدیم).

تصویر ۷- طرح مسجد در دوره مغول و مظفری و پروژه اجرا نشده.
 مأخذ: رساله ماکسیم سیرو از مسجد جمعه یزد، ص ۱۳۸.

مقصوره را ترسیم کرده و غرفه‌ها را گالری نامیده است^(۱۲).

آنچه اهمیت دارد آن است که وقف‌نامه‌ای که شرح موقوفات شمس‌الدین بر جامع قدیم است، منظور همان مسجد گرشاسبی است و جای هیچ شبهه‌ای در تأیید این مدعا نیست، حال آن‌که پاره‌ای منابع موثق معاصر، اولین مسجد از مساجد پنجگانه را که در جامع‌الخیرات آمده است به غلط مسجد جامع نو دانسته‌اند و این علاوه بر آن است که مسجد جامع عتیق یا اولیه را مسجد گرشاسبی می‌دانند و از مسجد دومی که همان مسجد جامع قدیم یا گرشاسبی است بی‌خبر مانده‌اند!

۲-۵- بررسی شجره‌نامه آل کاکویه یزد

جهت دستیابی به این شجره‌نامه که برای یافتن تاریخ بنیان بناهای اولیه رهگشایی به شمار می‌رفت، از آثار مورّخین و بررسی‌های تاریخی معاصر استفاده شده است. مقایسه تطبیقی کلیه مدارک بدست آمده این امکان را میسر ساخت.

۱-۲-۵ آثار مورّخین

جعفری و کاتب در مباحث اولیه تألیفات خود ضمن برشمردن حکام و امیرانی که در شهر یزد به قدرت رسیدند و نیز همزمانی فرمانروایان یزد با سلاطین وقت ایران و نسبت‌های خویشاوندی آن‌ها با یکدیگر سخن گفته‌اند. گرچه در حاصل گفتار آنان تناقضات زیادی دیده می‌شود، اما همین مطالب سرمنشاء پژوهش‌های بعدی جهت روشن نمودن شجره‌نامه آل کاکویه قرار گرفت.

شایان ذکر است که بانی مسجد قدیم در گفتار جعفری و کاتب گرشاسب است، اما کنیه‌ای که کاتب در مقالات هشتم برای گرشاسب ذکر می‌کند و دکتر

افشار نیز همین فرد را به عنوان بانی مسجد قدیم معرفی می‌کند، با کتیبه تاریخ‌داری که از این شخص در قدمگاه علی بن موسی الرضا (ع) در آبادی فراشاه به عنوان بانی عمارت مذکور در سنه ۵۱۲ ه.ق. به دست آمده است تطابق دارد^(۱۳). این سند معتبر، کلیدی بود برای یافتن شجره‌نامه آل کاکویه یزد و همچنین نشانگر عدم صحّت شجره‌خاندان کاکویی که از آثار مورّخین متقدّم به دست آمده بود.

۲-۲-۵ بررسی‌های تاریخی معاصر در شجره کاکوئیان

این شجره‌نامه در دو منبع موثق مورد بررسی قرار گرفته است:

- آقای دکتر ایرج افشار در بخش ضمیمه کتاب تاریخ یزد جعفری، تحت عنوان تعلیقات و توضیحات باغور و بررسی در متون تاریخی شجره‌نامه‌ای از آل کاکویه یزد را ارائه داده است. ص ۴-۱۸۰

- دایرة‌المعارف اسلامی، جلد دوم در صفحات ۱۰۷ الی ۱۱۵، شجره‌نامه‌ای از این خاندان را همراه با توضیحات مستند بیان کرده است.

شجره‌نامه خاندان کاکویی که از این دو مأخذ بدست آمده، کاملاً یکسان است و تنها در آخرین نسل حکام کاکویی یزد تناقضی دیده می‌شود. موارد دیگر اختلاف، محدوده تاریخی امارت پاره‌ای از امرای کاکویی، خویشاوندی خاندان کاکویه با دیالمه آل بویه و نیز وصلت‌هایی است که با سلاجقه داشته‌اند. مقایسه تمامی مدارک شجره‌نامه آل کاکویه یزد را روشن ساخت که توضیحات مفصّل این بررسی و مقایسه آن‌ها در این مختصر نمی‌گنجد و تنها شجره‌نامه مزبور ارائه می‌گردد که محدوده‌های تاریخی امارت امیران کاکویی را نیز در یزد نشان می‌دهد و رهگشایی برای یافتن تاریخ بنیان بناهای اولیه مسجد جمعه یزد محسوب می‌گردد.

توضیح آن که برای یافتن شجره‌خاندان کاکویی یزد، به واسطه تناقضات زیادی که در آثار مورّخین دیده شد، ناچاراً شجره‌نامه از جدّ اعلای این خاندان پیگیری شد تا بتوان تاریخ آغاز حکومت این فرمانروایان را در یزد بدست آورد.

کاکو در گویش دیلمی به معنای دایی یا خال است. از آن‌جا که در تاریخ ثبت است، آل کاکویه با دیالمه آل بویه از طریق مادری خویشاوندی داشتند. به این نحو که جدّ کاکوئیان، دایی مجدالدوله دیلمی بود و به همین جهت به آل کاکویه شهرت یافته‌اند.

سیده، همسر فخرالدوله دیلمی و مادر مجدالدوله دیلمی است که در تاریخ از او به عنوان زنی فاضل و قدرتمند یاد شده است. وی خواهر رستم دشمنزیار و فرزند مرزبان بن رستم جدّ اعلای آل کاکویه است.

مطلب را این چنین می‌توان پی گرفت که پس از درگذشت فخرالدوله دیلمی، فرزندش مجدالدوله که هنوز خردسال بود به درایت مادرش سیده خاتون خواهر رستم دشمنزیار، همچنان بر مسند حکومت در زمان سلطان محمود غزنوی باقی ماند که کاتب شرح مسبوطی از این ماجرا دارد.

دایی مجدالدوله، رستم بن مرزبان یا رستم دشمنزیار هم فرمانروای شهریار کوه بود و فاداریش به آل کاکویه سبب گردید تا فرزند او ابو جعفر محمد بن دشمنزیار از طرف عمه‌اش سیده خاتون در سال ۳۹۸ ه.ق. به حکومت جبال برسد که مقرّ او اصفهان بود.

اواخر عمر علاءالدوله ابو جعفر محمد بن دشمنزیار (۴۳۳-۳۹۸ ه.ق.)، پسر خال مجدالدوله دیلمی که به پسر کاکویه معروف بود، با تسلّط سلاجقه در ایران (۴۲۹-۵۵۲ ه.ق.) قرین است.

پس از علاءالدوله از میان فرزندان ذکور او ظهیرالدین ابو منصور فرامرز به سال ۴۳۷ ه.ق. پس از کشمکش‌های زیاد به حکومت اصفهان رسید و با

واسطه پیمان‌شکنی‌های مکرر با شاه سلجوق، نهایتاً طغرل سلجوقی در سال ۴۴۳ ه.ق. او را به حکومت یزد و ابرقو گماشت و به این ترتیب دوران حکومت کاکوئیان یزد آغاز شد که هر یک نقشی در ساخت و سازهای بناهای اولیه مسجد جامع یزد داشتند که در این جا برای روشن شدن مطلب به تفکیک هر یک از امرا مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرند:

آل کاکویه یزد (۵۳۶-۴۴۳ ه.ق.):

شمس الملوک ظهیرالدین ابو منصور فرامرز (پس از ۴۴۳-۴۵۵ ه.ق.):

وی اولین امیر کاکویه یزد و آخرین خبری که به نام او در تاریخ ثبت است، با هیئتی به سرپرستی عمیدالملک کندری جهت خواستگاری از دختر خلیفه قائم برای طغرل سلجوقی در سال ۴۵۴ ه.ق. به بغداد رفت. در این سفر ارسلان خاتون زوجه خلیفه قائم که دختر جغری یک یا برادرزاده طغرل سلجوقی بود، آنان را همراهی می‌کرد. ارسلان خاتون، پس از فوت خلیفه قائم به همسری امیر علی بن فرامرز، دومین امیر کاکویه یزد درآمد.

علاءالدوله امیر علی بن فرامرز (پس از ۴۵۵ ه.ق.):

وی همزمان با ملکشاه سلجوقی (۴۸۵-۴۶۵ ه.ق.) است و ارسلان خاتون، زوجه سابق خلیفه عباسی یا عمه ملکشاه سلجوقی را به همسری برگزید. در صحت این مدعا، اشعار معزی در مدح علی ابن فرامرز، شبهه‌ای از این ماجرا باقی نمی‌گذارد، زیرا در آثار مورخین از این که ارسلان خاتون همسر کدامیک از امرای کاکویی است تناقض بسیاری دیده می‌شود که تاریخچه مسجد را به واسطه اقداماتش در مسجد با ابهام روبرو می‌سازد.

«کف دست موسی پیغمبر است

و یا آتش ازدها پیکر است

امیر اجل فخر عالم علی

که دل پرور شاه دین پرورست

علی بن بو طالب اندر بهشت

علی بن شمس الملوک ایدرست

یکی آن که داماد جغری یک است

دگر آن که داماد پیغمبر است» (۱۴)

علاءالدوله گرشاسب بن علی بن فرامرزین علاءالدوله (پس از ۵۱۳-۴۸۸ ه.ق.):

این حاکم به واسطه همنام بودن با عم پدر خود به گرشاسب ثانی مشهور است. وی داماد ملکشاه سلجوقی بود و به واسطه کشمکش‌هایی که پس از ملکشاه، بین سلاجقه پدید آمده بود، از طرف سلطان محمود سلجوقی در سال ۵۱۳ ه.ق. از فرمانروایی یزد برکنار شد و به این ترتیب به طرفداران سلطان سنجر پیوست. پایان زندگی گرشاسب مبهم است، اما تاریخ نشان می‌دهد که پس از سال ۵۲۰ ه.ق. نیز در قید حیات بوده است. «زامباور در شجره نسب این خاندان، پس از گرشاسب دوم از فرزند او به اشاره «فلان» نام می‌برد» (۱۵). این اظهار نظر نشان می‌دهد که گرشاسب اولاد ذکور نداشته و به همین علت معزنی امرای کاکویی در متون تاریخی، پس از گرشاسب بسیار مبهم و آشفته است. اما منابع بسیاری در دایرةالمعارف اسلامی حاکی از آن است که پس از گرشاسب، برادرش فرامرزین علی به فرمانروایی یزد منصوب شد.

فرامرزین امیر علی بن فرامرز (۵۳۶-۶-۵۱۳ ه.ق.):

وی که همزمان با سلطان سنجر سلجوقی است، یکی از دختر عموهای سلطان سنجر را به همسری خود برگزید و مادرش نیز همانند گرشاسب بن علی بن فرامرز، ارسلان خاتون است. فرامرزین علی در سال ۵۳۶ ه.ق. در ملازمت سنجر در نبرد با قراخانیان به قتل رسید. دختران فرامرزین امیر علی بن فرامرز (۵۳۶ ه.ق. به بعد و شروع حکومت اتابکان در یزد):

پس از فرامرز بن علی، سلطان سنجر، حکومت یزد را به دو دختر او واگذار کرد و یکی از امرای لشکر خود را به نام سام بن لنگر، اتابک دختران نمود. پس از دختران فرامرز، حکومت آل کاکویه در یزد منقرض شد و اتابکان یزد به قدرت رسیدند.

۳-۵- بانیان و تاریخ بنیان دو مسجد قدیمی

بررسی مدارک و شواهد تاریخی، اساسی‌ترین نکات مبهم بناهای اولیه مسجد را روشن نمود. مقایسه نتایج حاصله از این پژوهش و انطباق آن با شجره نامه آل کاکویه یزد، بانیان و تاریخ بنیان این دو مسجد قدیمی را مشخص می‌سازد.

۳-۵-۱- مسجد اولیه: مسجد جمعه شهرستان؛ یا مسجد جامع عتیق

طرح شبستانی مسجد به ویژه به سبک عربی (تصویر شماره پنج)، قابل قیاس با مساجدی است که در قرون اولیه اسلامی ساخته شده‌اند. نظیر مسجد تاریخانه دامغان (۱۶۰ ه.ق.)، مسجد جامع اولیه اصفهان (۵۶ ه.ق.) که بومسلمی هستند و یا جامع عتیق شیراز (۲۸۱ ه.ق.) که در زمان عمر و لیث صفاری ساخت شد. بنابراین، مسجد جامع عتیق از وجه طراحی با قرون اولیه اسلامی تعلق دارد.

نکته دیگری که تعلق این مسجد را به قرون اولیه اسلامی نزدیک می‌سازد، انحراف قبله آن است. این اتفاق در مساجد اولیه‌ای که ساخته شده است، بسیار دیده می‌شود و دلیل آن هم روشن است. مثلاً مسجد اولیه اصفهان که به دلیل انحراف قبله در تاریخ ۲۲۶ ه.ق. تخریب و مسجد شبستانی دیگری در مکه آن ساخته شد.

اما علیرغم انحراف جهت قبله، مسجد جامع اولیه یزد حفظ گردید و در قرون بعدی در جوار آن

مسجد دیگری برپا شد که در آن نماز جمعه برگزار می‌گردید.

از طرفی بنیان این مسجد بنا به قول مورّخین نمی‌تواند در زمان اوّلین امیر کاکویی یزد اتفاق افتاده باشد. زیرا این گفته به آن معنی است که تا نیمه قرن پنجم در یزد مسجد جمعه‌ای برپا نشده و اگر هم ساخته شده باشد در آستانه ظهور گنبدخانه و ایوان در مساجد، ما با احداث مسجد شبستانی مواجهیم، که بعید است. همچنین در فاصله زمانی نیم قرن، احداث دو مسجد در مجموعه بناهای اولیه، یکی با طرح شبستانی و دیگری با طرح گنبدخانه‌ای ایوان‌دار، در قرن پنجم ه.ق. غیر ممکن است.

بنابراین بنیان مسجد اولیه به طور قطع در زمان کاکوئیان اتفاق نیافتاده است و مربوط به قرون اولیه اسلامی است. اما در مورد این که این مسجد متعلق به چه زمانی از قرون اولیه اسلامی است، دو دوره تاریخی مورد بحث است:

امکان احداث این مسجد در دوران ابومسلم در این مکان ضعیف است. زیرا مورّخین به بنیان مسجد فُسطاط در مکان دیگری از شهر (در کنار دروازه مهریجرد) توسط احمد زمعی اشاره دارند^(۱۶) که جامع هم نبوده، زیرا اقدامات ساختمانی مسجد جامع در زمان کاکوئیان در جوار آن اتفاق نیافتاده است. همچنین احتمال دایر بودن آتشکده‌ای در این مکان تا قرن سوم ه.ق. نیز طبق آن چه که آمد وجود دارد.

اما امکان احداث مسجد اولیه در دوران عمرولیث صفاری قطعیت بیشتری دارد. وی که از طرف خلیفه عبّاسی به حکومت خراسان، عراق، و فارس رسید، مورّخین در مورد او چنین نگاشته‌اند: «او مال بسیار جهت خلیفه بفرستاد و مال یزد او تصرف می‌کرد و والی او در یزد بود»^(۱۷). بنابراین همان گونه که در زمان او مسجد جامع عتیق شیراز احداث گردید، در یزد هم مسجد جامع عتیق برپا شد. شایان ذکر است که ماکسیم سیرو نیز احتمال احداث این مسجد را در عهد عمرو لیث صفاری

(۲۸۹-۲۶۵ ه.ق.) با قاطعیت بیشتری از دوران ابومسلم ذکر کرده است^(۱۸).

۵-۳-۲- مسجد ثانویه: مسجد جمعه در ده، مسجد جامع قدیم، مسجد گرشاسبی

بررسی ویژگی‌های مسجد و مقایسه با گفتار مورّخین، تاریخ بنیان و بانی مسجد جامع قدیم را مشخص می‌نماید. هیچگونه سند و مدرک عینی از چگونگی طرح این مسجد در دست نیست. اما از متون تاریخی می‌توان چنین استنباط کرد که این مسجد دارای گنبدخانه و ایوان بوده است، زیرا در آثار مورّخین بارها از گنبد مقصوره قدیم و صفه مقصوره آن یاد شده است^(۱۹). بنابراین تاریخ بنیان این مسجد با تاریخ متحوّل شدن مساجد از طرح شبستانی به چهار ایوانی گنبددار سازگار است. نظیر مسجد جمعه اصفهان که در نیمه دوم قرن پنجم ه.ق. و بین سال‌های ۴۶۵ الی ۴۸۵ ه.ق. دارای گنبدخانه شد و ایوان‌های آن در ابتدای قرن ششم احداث شدند. یا مسجد زواره که در ۵۳۰ ه.ق. با طرح جدید یعنی چهار ایوانی گنبددار ساخته شد.

مکان یابی مسجد جامع قدیم با اتکا به صحنی که ماکسیم سیرو برای این مسجد ترسیم کرده، امکان وجود یک گنبدخانه و ایوان را در سمت قبله مسجد به دست می‌دهد. اما از طرفی با وسعت زمینی که مسجد در آن واقع بوده، بعید به نظر می‌رسد که صحن مسجد تا این حد نزدیک به مسجد جامع عتیق طرح شده باشد. حال آن که مسجد می‌توانسته در میانه زمین مستقر گردد. در این صورت امکان طرح مسجد، علاوه بر تک ایوانی گنبددار، چهار ایوانی گنبددار نیز میسر بوده است.

قبله این مسجد نیز براساس صحنی که ماکسیم سیرو برای آن ترسیم کرده، در جهت قبله شبستان شازده است که نسبت به قبله اصلی به سمت غرب انحراف داشته است.

مورّخین متقدّم همگی بر موجودیت این مسجد متفق‌القولند و بانی آن را گرشاسب دانسته‌اند، منتها در ذکر کینه گرشاسب و این که چندمین امیر کاکویه یزد است اختلاف نظر دارند^(۲۰).

اما شجره نامه آل کاکویه یزد، نشان داد که این امیر، سومین فرمانروای کاکوئیان یزد است و یا همان علاءالدوله گرشاسب بن علی بن فرامرز بن علاءالدوله ابن جعفر کالنجار است که بین سال‌های ۴۸۸ الی ۵۱۳ ه.ق. در یزد حکومت کرد و مسجد جامع قدیم در جوار مسجد عتیق در زمان وی بنیان نهاده شد.

۶- جمع بندی

۶-۱- مکان یابی تاریخی بنا

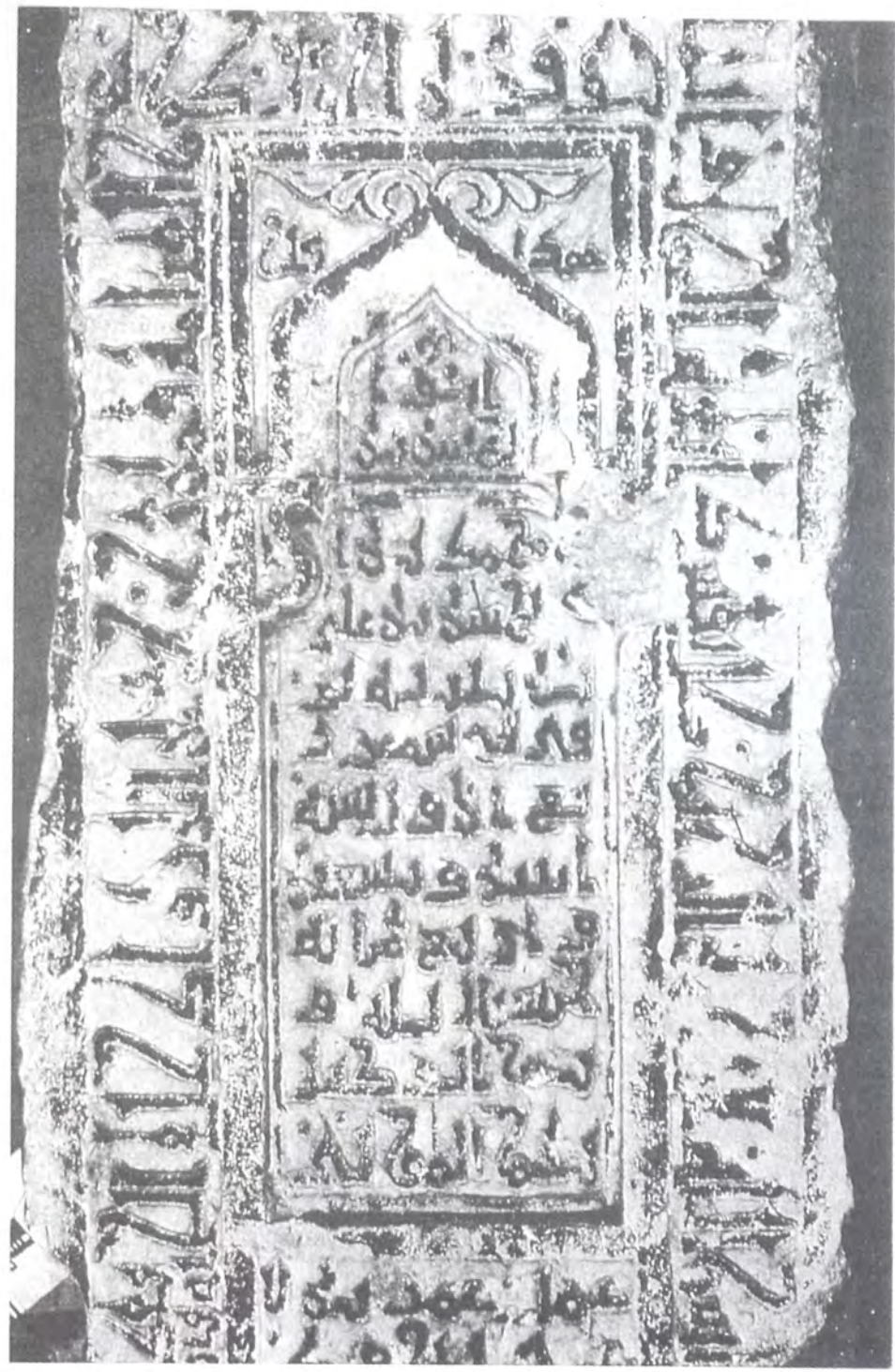
احتمال دارد که بنای مسجد جامع کبیر یزد در مکان و یا در جوار آتشکده زردشتیان واقع شده باشد. این احتمال به گواهی صاحب نظرانی است که بقایای تاریخی مسجد را رؤیت نموده‌اند، و گرنه در آثار مورّخین هیچ نشانه‌ای از وجود آتشکده در این مکان ابراز نشده است.

ماکسیم سیرو، دکتر افشار، دکتر پیرنیا، و پروفیسور پوپ، همگی احتمال وجود آتشکده را در این مکان بنابر شواهدی بیان نموده‌اند.

اما بررسی‌ها نشان می‌دهد که مکان مسجد جامع کبیر یزد درست در مقابل دروازه شهرستان یا شهر دوران پیش از اسلام است.

۶-۲- سیر تحولات تاریخی بناهای اولیه

(۲۸۹-۲۶۵ ه.ق.) - بنیان مسجد جامع اولیه یا مسجد جامع عتیق و یا مسجد جمعه شهرستان. این مسجد با طرح شبستانی در زمان عمرولیث صفاری (نیمه دوم قرن سوم ه.ق.) ساخته شده است

سنگ قبر ابو الحسن بن محمد بن حسن بن علی مورخ ۴۹۲ در مسجد جامع ماخذ: یادگارهای یزد، برج افشار

و قبله آن ۹° و ۳° نسبت به قبله اصلی انحراف داشت.
(۴۵۴-۴۴۳ ه. ق.) - تعمیرات و نوسازی مسجد
جمعه شهرستان.

ظهیرالدین ابومنصور فرامرزی، اولین امیر کاکویی
است که پس از ورود به یزد، چهار تن از سرهنگان او
اقدام به احداث حصار و دروازه شهر یزد نمودند.
اشاره مبهم منابع تاریخی به ساخت مسجد جمعه
شهرستان^(۲۱) همان تعمیرات و نوسازی مسجد
جمعه شهر است که در قرون قبلی بر پا شده بود.

(۴۸۸-۴۵۵ ه. ق.) - احداث مناره در کنار مسجد
جمعه شهرستان.

علاءالدوله امیر علی بن فرامرزی و همسرش ارسلان
خاتون، مناری در کنار مسجد اولیه بنا کردند که با
القاب ارسلان خاتون و باکاشی های معرق تزیین شده
بود. این منار تا قرن نهم برپا بود^(۲۱).

(۴۸۸-۵۱۳ ه. ق.) - احداث مسجد جامع قدیم، یا
مسجد قدیم در ده.

علاءالدوله گرشاسب بن علی بن فرامرزیبن علاءالدوله
ابوجعفر کالنجار، مسجد دیگری با طرح تک ایوانی
گنبددار در جوار مسجد عتیق و در سمت غربی آن
بنیان نهاد. «در کنار این مسجد شبستان و کتابخانه
مهمی نیز احداث نمود و همچنین پایاب قنات
زارج»^(۲۲) در این مسجد بود که هم اکنون، پایاب در
صحن مسجد فعلی واقع است و جماعتخانه آن، پس
از نوسازی های ۱۲۴۰ ه. ق. به نام شبستان شازده
خوانده می شود.

همچنین مسجدی که در زمان گرشاسب ساخته
شد، سه ورودی یا سه درگاه داشت: «... و سه درگاه بر
وی نهاد: یکی برابر صفه مقصوره، و یکی برابر بازار
کلاهدوزان» قدیم، و یکی به طرف مدرسه
کمالیه^(۲۳).

شواهد نشان می دهد که این ورودی ها به ترتیب
در شمال، غرب و شرق مسجد تعبیه شدند که
مجموعه را به گذرهای اطراف مسجد متصل
می ساخت.

سنگ قبر محمد بن علی بن محمد شنبه (سنه ۵۳۳ مورخ) در مسجد جامع ماخذ: یادگارهای بزد. برج افشار

درگاه شمالی، در مقابل ایوان و گنبدخانه سمت قبله مسجد جامع قدیم باز می شده است و هم اکنون نیز در مکان آن ورودی است که در مقابل ایوان عظیم مسجد فعلی باز می شود.

درگاه غربی، درگاهی است که به طرف مدرسه کمالیه باز می شده و در سمت غربی مسجد واقع بوده است و هم اکنون در مکان آن درگاه کوچکی است که در منتهی الیه غربی مسجد قرار دارد.

درگاه شرقی، درگاهی است که به طرف بازار باز می شده و بنابر مدارک و شواهد موجود، همان کریاس ورودی اصلی مسجد فعلی است. دکتر محمدکریم پیرنیا نیز موجودیت تکیه‌ای از دوره کاکوتیان را در پشت تکیه فعلی سردر تأیید نموده‌اند.

(۵۳۶-۵۱۳ ه. ق.) - از دوران فرمانروایی فرامرز بن امیر علی بن فرامرز تنها دو سنگ قبر از زیر خاک‌های خرابه‌های مسجد عتیق به دست آمده است و منابع تاریخی به اقدامی در مسجد جامع اشاره ندارند.

(۴۹۲ ه. ق.) - سنگ قبر تازیخ‌دار مربوط به «ابوالحسن بن محمد بن علی بن (کذا) و توفی فی شهر ربیع الاول سنة اثنتین و تسعین و اربع مائة»^(۲۴) (۵۳۳ ه. ق.) - سنگ قبر تازیخ‌دار مربوط به «هذا قبر الشیخ الشہید محمد بن علی بن محمد شنبه رحمة الله علیه توفی فی جمادی الاخر فی سنة ثلث و ثلثین و خمس مائة»^(۲۴)

(۵۳۶ ه. ق. به بعد) - احداث شبستان و مقبره جنب مسجد جامع قدیم.

دختران فرامرز بن امیر علی بن فرامرز، شبستان یا زمستانخانه و مقبره‌ای برای مدفن خود^(۲۵) در پشت قبله مسجد جامع عتیق ساختند که به احتمال زیاد با مسجد جامع قدیم اتصال داشت. (تصویر شماره هفت)، مکان مستحدثات الحاقی فرامرز را نشان می دهد. محمد مستوفی از تزیینات بناهای الحاقی دختران فرامرز سخن گفته است^(۲۶) و گفتار او تنها مورد در متون تاریخی است که به تزیینات در بناهای اولیه اشاره شده است.

(قرن ۷ ه.ق.) - ساخت و سازها با حمله مغول به ایران متوقف ماند و از مسجد جمعه یزد در این دوره خبری در دست نیست. احتمالاً رها شدن بناهای مسجد در مدتی طولانی به فرسایش بنا انجامیده است.

(قرن ۸ ه.ق.) - احداث مسجد جامع نو در اوایل قرن هشتم ه.ق. که آرامش نسبی برقرار شد، ساخت و سازها با سرعتی زیاد آغاز گردید و پایه‌های مسجد جامع نو در (۷۲۴ یا ۷۲۸ ه.ق.) در پشت قبله مسجد جامع قدیم توسط سید رکن‌الدین محمد بن قوام‌الدین محمد بن نظام حسینی یزدی قاضی گذارده شد. اما علیرغم احداث این مسجد، همانگونه که در مباحث قبلی آمد، بناهای قدیمی مسجد نیز همواره مورد استفاده و توجه بود و علاوه بر تعمیر و نوسازی، موقوفه‌هایی نیز بر آن‌ها نوشته شده است.

(۷۲۴ ه.ق.) - عبور قنات وقف آباد از مسجد جامع عتیق^(۲۷).

(۷۳۲ ه.ق.) - احداث مناره بر سر گنبد مقصوره قدیم.

مولانا عقیق‌الدین معماری که مجری اقدامات ساختمانی مسجد جامع نو بود مناره‌ای بر سر گنبد مقصوره قدیم احداث نمود. همچنین سید شمس‌الدین فرزند ارشد سید رکن‌الدین، «از تبریز زیلوهای عالی جهت گنبد مقصوره قدیم بفرستاد، و دکانی چند و حصص و میاه داخل کرد بدان موقوفات که وقف مسجد قدیم بود...»^(۲۸)

همانگونه که گفته شد در جامع‌الخیرات شرح موقوفات شمس‌الدین بر جامع قدیم و جامع عتیق به طور جداگانه آمده است.

شایان ذکر است که کاوش‌های باستان‌شناسی ماکسیم سیرو، اقدام ساختمانی در مسجد عتیق در این دوره نشان نداده است و علت هم روشن است زیرا آن چه که انجام داده در مسجد جامع قدیم یا گرشاسبی بوده که نماز جمعه در آن برگزار می‌شده است و در زمان ماکسیم سیرو از آن آثار چیزی بر جای نمانده

بود.

آل مظفر (۷۹۵-۷۱۹ ه.ق.)

۷۷۷ ه.ق. - احداث درگاه بین مسجد جامع قدیم و جدید به نام آستانه.

در زمان حکومت شاه یحیی مظفری اقدامات ساختمانی در مسجد انجام شد و معمار او مولانا ضیاء‌الدین بود. در این زمان درگاه جدیدی از مسجد جامع قدیم به مسجد جامع نو در مقابل ایوان عظیم باز شد که به نام آستانه خوانده شده است^(۲۹)، (تصویر شماره هشت). کاتب نیز درباره آستانه چنین عبارتی دارد: «و در آستانه که در مقابل صفت بزرگ است کتیخانه با درهای عالی ساز کرده»^(۳۰).

امرای گورکانی (۸۶۲-۷۹۸ ه.ق.)

۸۲۰ ه.ق. - کتیبه تاریخ‌داری از دوره امرای گورکانی از زیر خاک‌های بقایای تاریخی مسجد جامع عتیق بدست آمده است. «به سعی قطب‌الدین الصیرفی شد، فی سنه ۸۲۰ ه.ق. که ۹۸۲ هم خوانده می‌شود»^(۳۱).

۸۵۰ ه.ق. - اقدامات در مسجد جامع عتیق

ماکسیم سیرو در نقشه ترسیمی از بقایای مسجد عتیق (تصویر شماره سه)، آثار دوره تیموری را نشان داده است. وی همچنین در صفحه ۱۴۸ گزارش خود از مسجد چنین نگاه داشته است: «امیر شمس‌الدین فرزند ارشد امیر چقماق و نیز ابوالعزرا از عمال گورکانی به تعمیر و بازسازی مسجد عتیق پرداختند».

- اضافه کردن زمستانخانه در سمت جنوبی.

- اضافه کردن نیم طبقه در غرفه‌های قدیمی مسجد.

جعفری و کاتب نیز، عبارات کوتاهی مبنی بر موجودیت این غرفه‌ها دارند:

«ذکر مسجد جمعه قدیم - آن مسجد ... دو غرفه

یکی امیر شمس‌الدین قاضی ساخته و یکی امیر بلغدر»^(۳۲).

«... و در این مسجد غرفه‌هاست: یکی مشهور به

غرفه امیر شمس‌الدین و یکی به غرفه ابوالعالی»^(۳۳).

قراقوینلو (۸۷۳-۸۱۰ ه.ق.)

۸۶۲ ه.ق. - «اقدامات در مسجد جامع عتیق»

اقدامات ساختمانی عمده‌ای در زمان امیر نظام الدین حاجی قنبر شاهی از عمال قراقوینلو در مجموعه قدیمی مسجد اتفاق می‌افتد که در تحقیقات ماکسیم سیرو نشان داده شده است:

«بازسازی مسجد قدیمی و ساخت طاق‌ها (گنبد‌ها) و رواق‌ها با سازه جدید.

- تغییر عمده انجام شده در مسجد عتیق و تغییر کامل چهره حیاط.

- احداث دو معبر کوتاه در قسمت جنوبی مسجد و در نتیجه پوشیده شدن تمامی نمای مظفری. این نمای جدید متیف (ویژگی) خاصی را عرضه نمی‌کند و تنها در کوچکی به راهروی غربی باز می‌شود» (۳۴)

(تصویر شماره هشت)، تغییر چهره حیاط یا صحن مسجد جامع عتیق با برش بخش شمالی مسجد، مشخص است.

صفویه (۱۱۴۸-۹۳۰ ه.ق.)

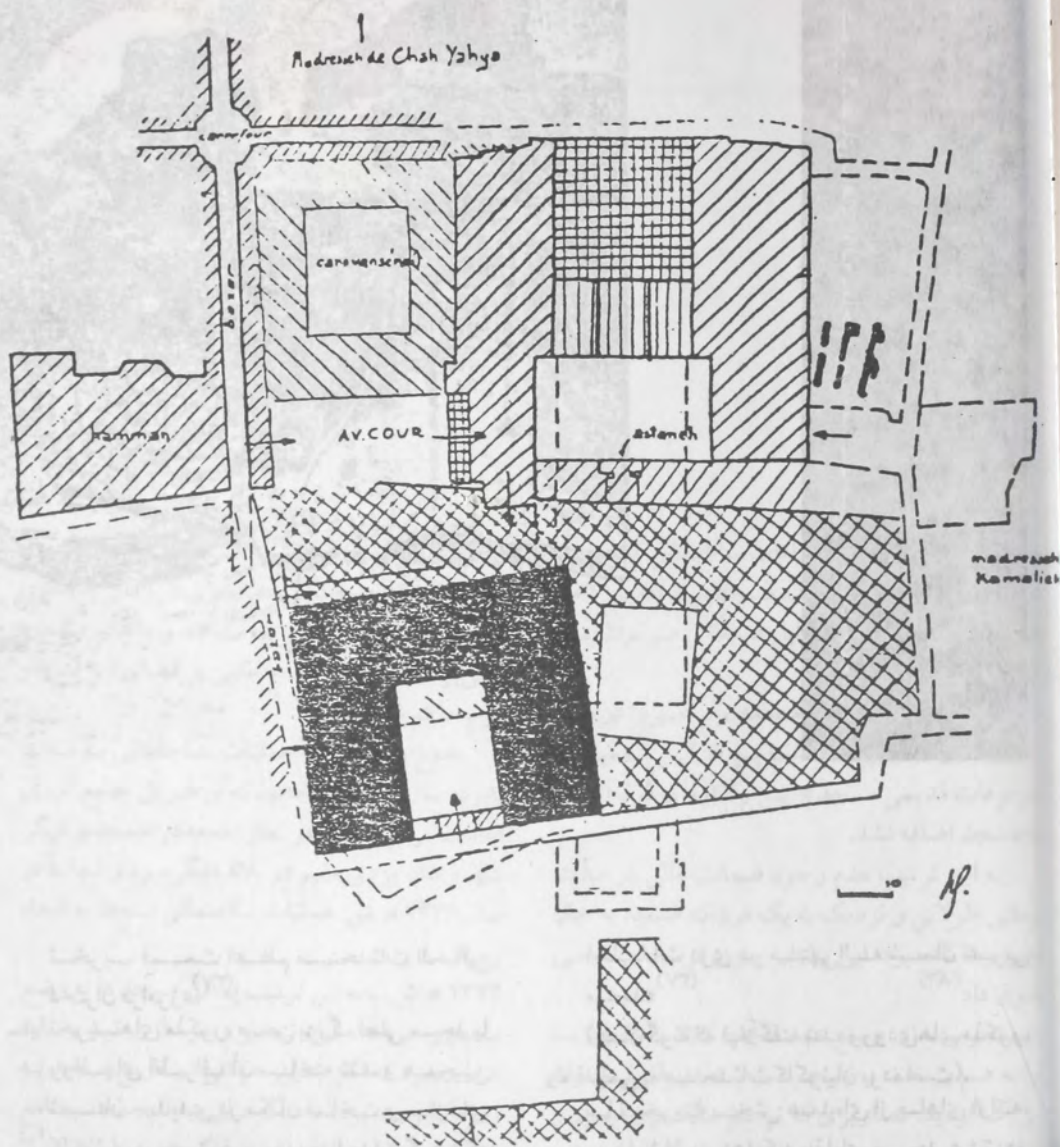
قبل از ۱۰۹۰ ه.ق. - محمد مستوفی باقی مؤلف جامع مفیدی، خبر تعمیرات مسجد را در زمان تولیت شرعی مولانا عبدالحی و مولانا شهاب الدین عبدالله خلف می‌دهد. اما اقداماتی در مسجد قدیمی مشخص نشده است.

افشاریه (۱۱۶۳-۱۱۴۸ ه.ق.)

در دوره افشاریه نیز همانند صفویه، هیچ گونه خبری از اقدام ساختمانی در مسجد در دست نیست.

زندیه (۱۱۹۳-۱۱۶۳ ه.ق.)

۱۱۷۹ ه.ق. - کتیبه تاریخ‌داری در کرباس فعلی مسجد نصب است که تاریخ آن متعلق به عهد زندیه است و وقف نامه‌ای است بر مسجد جامع قدیم که نشان می‌دهد، این مسجد تا تاریخ مزبور دایر و مورد استفاده بوده است (۳۵)

تصویر ۸- طرح مسجد در دوره آل مظفر و تیموری.
 مأخذ: رساله ماکسیم سیرو از مسجد جمعه یزد، ص

تصویر ۹ - بقایای بناهای اولیه - مأخذ: رساله ماکسیم سیرو و از مسجد جمعه یزد.

قاجاریه (۱۳۴۳-۱۲۰۰ ه.ق.)

۱۲۴۰-۱۲۳۶ ه.ق. - در دوره قاجاریه، تخریب و نوسازی وسیعی در مجموعه مسجد جامع کبیر یزد به وقوع پیوست که دگرگونی و تغییر چهره مجموعه را به ارمغان آورد.

این اقدامات در زمان فرمانروایی شاهزاده محمد ولی میرزا، در عهد فتحعلی شاه قاجار اتفاق افتاد و عملیات ساختمانی او از زمان ورودش به یزد در سال ۱۲۳۶ ه.ق. آغاز گردید و در سال ۱۲۴۰ ه.ق. به پایان رسید^(۳۶). در این جا بخشی از این اقدامات که به بناهای اولیه مرتبط است ذکر می شود.

- «تخریب بخشی از مسجد عتیق یا مسجد اولیه و مسجد جمعه قدیم یا مسجد گرشاسبی و نیز

تخریب قسمت اعظم مستحدثات الحاقی دختران فرامرز»^(۳۷)

- «با تخریب های مذکور، صحن بزرگ فعلی مسجد با رواقهای اطراف آن ساخته شد و همچنین شبستان جدیدی در مکان ساخت و سازهای کاکوئیان در سمت غربی مسجد احداث گردید که به شبستان شازده یا مسجد زمستانی شهرت یافت»^(۳۷)

(همان گونه که قبلاً ذکر شد، به احتمال زیاد، شبستان شازده در مکان جماعتخانه گرشاسبی با انحراف قبله مسجد قدیم است).

- «احداث مدخل شمالی مسجد و جلوخان آن و نیز

احداث دری در منتهی الیه شمال غربی مسجد»^(۳۷)

(همان گونه که قبلاً گفته شد، ورودی های مذکور راه قدیمی به مستحدثات کاکوئیان بوده است).
با تخریب بخش عمده ای از بناهای اولیه بررسی ها نشان می دهد که بقایای مسجد عتیق در دوره قاجار، مکانی متروک و غیر قابل استفاده نبوده بلکه علیرغم برشی که به واسطه احداث صحن در آن ایجاد شده بود، آثار تعمیرات قاجاری بر بدنه های آن طبق نقشه ترسیم ماکسیم سیرو، (تصویر شماره سه) مشهود است و نشانگر کارآ بودن بقایای مسجد در این دوره است.

۷- بررسی نهایی و نتیجه‌گیری

مسجد جامع کبیر یزد که هم اکنون نه تنها به عنوان یک اثر تاریخی، بلکه به عنوان یک فضای شهری با صحن بزرگش به منزله تنفس گاهی در بافت قدیم شهر یزد قرار گرفته و سردر عظیم و مناره‌های بلندش، یکی از نشانه‌های بارز و نمادین این شهر است، بر جایگاه سه مسجد استقرار یافته است. پاره‌ای عقیده دارند که در دوران پیش از اسلام در این مکان آتشکده‌ای بر پا بوده که تا دوران بعد از اسلام نیز دوام داشته است. اما دلایل کافی برای اثبات این مدعا در دست نیست. اما آن چه مسلم است، مکان مسجد جامع در مقابل دروازه شهرستان یا دروازه شهر دوران پیش از اسلام است و اولین مسجد جامع در این مکان ساخته شده است و از آن جایی که مسجد جامع در هر شهر بیش از یکی نمی‌تواند باشد، تمام ساخت و سازها در جهت گسترش فضای مسجد جامع شهر در طول تاریخ در همین مکان اتفاق افتاده است.

مسجد اولیه در نیمه دوم قرن سوم بنا گردید و با احداث دومین مسجد در نیمه دوم قرن پنجم، اقامه نماز جمعه از جامع عتیق به این مسجد یا جامع قدیم منتقل شد. سند معتبری چون جامع‌الخیرات نشان می‌دهد که حتی پس از ساخته شدن سومین مسجد یا جامع نو در نیمه اول قرن هشتم، هنوز نماز جمعه اصلی شهر در مسجد جامع قدیم یا دومین مسجد

و با همکاری دانشمند و باستانشناس زمان، استاد بزرگوار آقای محمدتقی مصطفوی در زمانی به احیای مسجد پرداخت که کسی به مساجد و بناهای مذهبی نمی‌پرداخت و جو تجدد طلبی بر فضای این مرز و بوم حاکم شده بود.

جمع‌آوری هزینه عملیات ساختمانی به مدت پانزده سال به طول انجامید که از طریق جمع‌آوری اعانات مردم پس از هر نماز جمعه در مسجد و دیگر شهروندان یزدی مقیم در بلاد دیگر بود و نهایتاً در سال ۱۳۲۴ ه. ش. عملیات ساختمانی مسجد به انجام رسید.

۱۳۲۴ ه. ش. - به این ترتیب تمامی مسجد که به وضع اسفباری در آمده بود تعمیر و نوسازی شد و باید اذعان نمود که اگر چنین حرکتی در تاریخ مسجد به وقوع نپیوسته بود، ما دیگر بنایی به نام مسجد جامع کبیر یزد در این دیار نداشتیم و اگر هم بود، بنای کاملاً جدیدی بود که در مکان آن و به جای آن احداث شده بود.

به هر تقدیر، علیرغم نوسازی مسجد که منجر به احیای این اثر بزرگ تاریخی شد، رأی هیئت حامیان بر تخریب بقایای تاریخی بناهای اولیه قرار گرفت و در مکان آن شبستان جدیدی ساخته شد.

دوره پهلوی - علیرغم اقدامات ساختمانی وسیع در دوره قاجار، پس از یک قرن، مسجد در وضعیتی کاملاً اسفبار قرار گرفت که دو دلیل عمده را می‌توان بیان کرد:

الف- تمامی مسجد توسط محمد ولی میرزا در سنه ۱۲۴۰ ه. ق. تعمیر شد، اما پس از این تعمیرات، موقوفات قدیمی مسجد از بین رفت و موقوفه‌ای هم به مسجد اضافه نشد.

به این ترتیب عدم وجود ضمانت مالی در مدت زمانی طولانی و نزدیک به یک قرن که مسجد به حال خود رها شده بود، این بنا را به سوی فرسایش اساسی سوق داد (۳۸).

ب- تخریب‌های وسیع عهد قاجار، کلاف سازه‌ای بنا را به هم ریخت و موجب نشست دو طرف ایوان بزرگ گردید. تصاویری که توسط ماکسیم سیرو و پروفیسور پوپ در دهه‌های اول قرن چهارده ه. ش. گرفته شده است، وسعت خرابی بنا را به خوبی نشان می‌دهد.

در چنین حال و هوایی است که هیئت حامیان مسجد جامع کبیر یزد در حدود سال‌های ۱۳۴۹ ه. ق. مقارن با ۱۳۰۹ ه. ش. تشکیل شد. این هیئت تحت نظارت عالی مرحوم حاجی سید علی محمد وزیر

تصویر ۱۰ - بقایای بناهای ازلیه - ماخذ: رسالهٔ ماکسیم سیرور از مسجد جمعه یزد.

برگزار می‌شد. شروع برگزاری نماز جمعه در مسجد سوم (جامع نو)، از برگزاری نمازهای جمعه‌ای آغاز می‌گردد که سید شمس‌الدین فرزند بانی مسجد جامع نو، مقدمات آن را فراهم می‌آورد و احتمالاً بعدها نماز جمعه به صورت گسترده‌تری در مسجد جامع نو اقامه می‌شود که در نتیجه برگزاری دو نماز جمعه در آن واحد و در دو مسجد هم جوار خالی از اشکال نبود و نهایتاً موجب توقف برگزاری نماز جمعه در مسجد قدیمی گردید. زیرا وقف نامه‌ای که از دورهٔ زندیه در کریاس ورودی مسجد فعلی نصب است علیرغم مخارجی که برای ضروریات مسجد قدیم چون روشنایی، فرش و تعمیرات دارد، اشاره‌ای به برگزاری نماز جمعه در مسجد جامع قدیم ندارد و می‌توان احتمال داد که این عملکرد به مسجد جامع نو انتقال یافته بود.

به این ترتیب در دورهٔ قاجار، در این مکان سابق مسجد در کنار یکدیگر در محل مسجد جامع شهر واقعند که در دو مسجد آن نماز جمعه برگزار نمی‌شود و تنها در مسجد قرن هشتمی که جدیدتر است و جذابیت و کارایی بیشتری دارد، نماز جمعه اقامه می‌گردد و به علت صحن کوچکی که داشته کم‌کم جوابگوی جمعیت نمازگزار هم نبوده است. اما گسترش مسجد در پشت قبلهٔ آن، امکان پذیر نبود، مگر آن که مسجد دیگری ساخته می‌شد که مسجد فعلی را از حیث ارتفاع می‌انداخت. بنابراین برای گسترش مسجد راهی جز بزرگ کردن صحن مسجد جامع نو باقی نمی‌ماند و به همین دلیل این تصمیم منجر به تخریب بخشی از مسجد جامع قدیم و عتیق گردید که عرض صحن، همان ضلع مربع صحن قدیمی مسجد جامع نو است و آن را در طول گسترش دادند که مسطح‌پل بلند و باریکی است که صحن مسجد فعلی است.

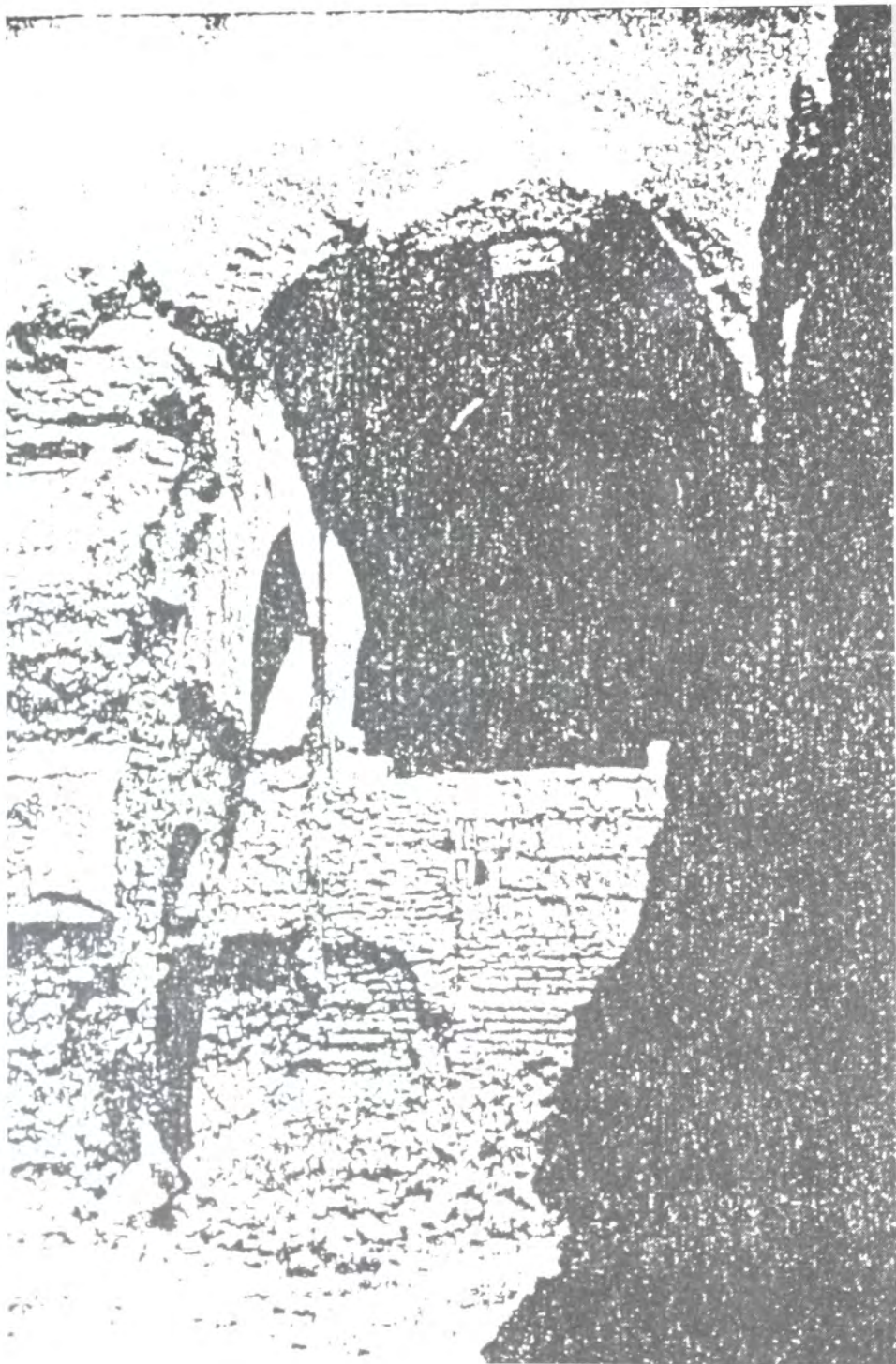
پس از گسترش صحن، بخشی از مسجد جامع

عتیق باقی ماند که مورد تعمیر و مرمت قرار گرفت و مورد استفاده بود. همچنین همان گونه که قبلاً ذکر شد، جماعتخانه گرشاسبی نیز نوسازی گردید و با فضای مسجد تلفیق شد.

اما پس از اقدامات ساختمانی در دوره قاجار که کل بناهای موجود یکپارچه مورد تعمیر و مرمت و نوسازی قرار گرفت، بارها شدن مسجد در مدت زمان بیش از یک قرن، بنا به وضع اسفباری در آمد و بقایای مسجد عتیق نیز که تزیینات و پوشش کاشی هم نداشت به صورت مخروبه‌ای درآمد که در تصاویر ماکسیم سیرو منعکس است و در حرکت بعدی که در دوره پهلوی ذکر آن آمد به تخریب این مجموعه انجامید.

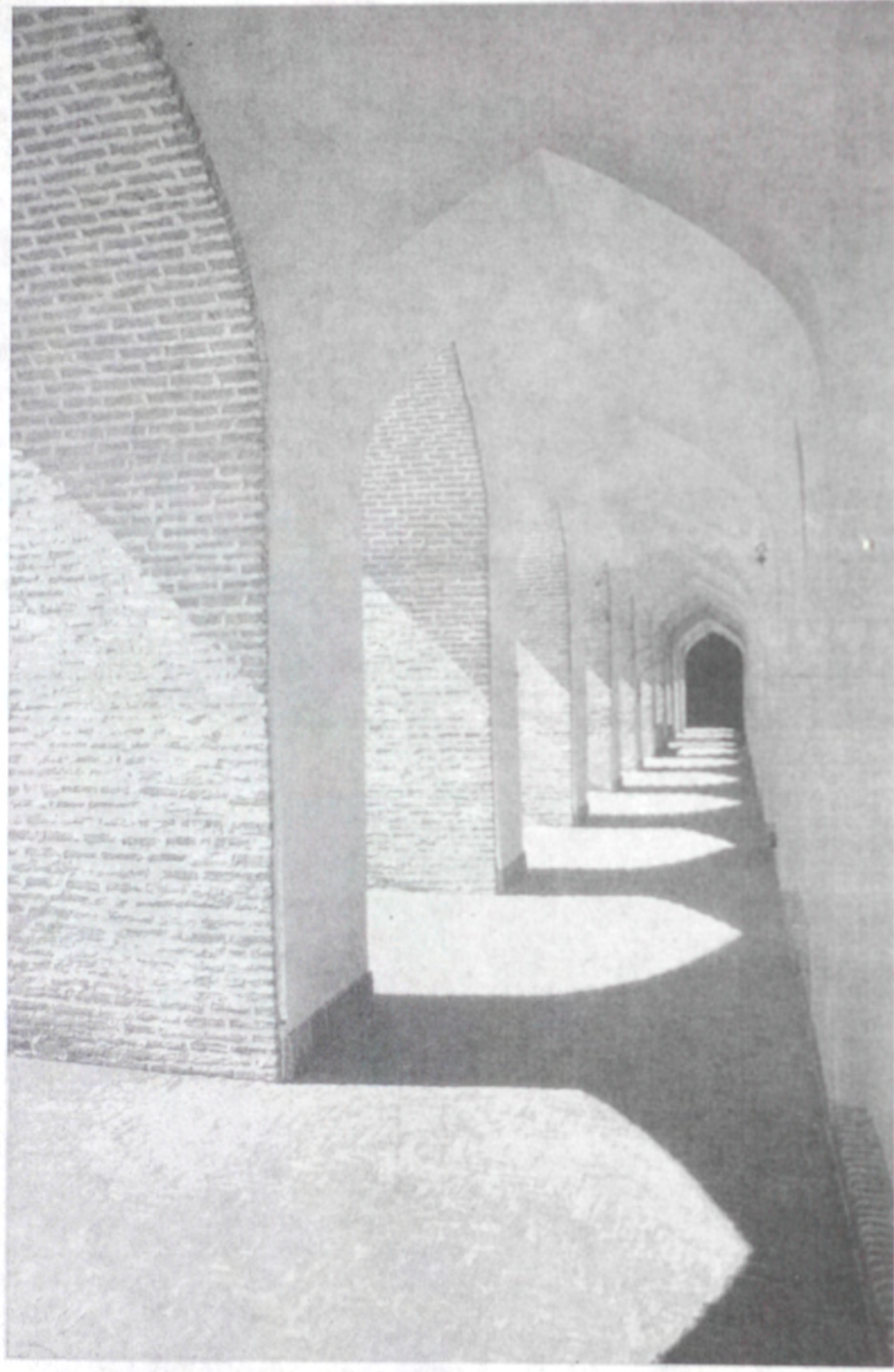
شایان ذکر است که هر ساخت و ساز جدید و هر حرکت تازه‌ای در مسجد، چنان که در سیر تحولات تاریخی مسجد آمد، همواره انعکاس خود را در بناهای قبلی نشان داد که منجر به حفظ و تعمیرات بناهایی که تا آن زمان در این مکان ساخته شده بودند می‌گردید. هر حرکت تازه نه تنها در بناهای موجود، بلکه در بافت اطراف مسجد نیز انعکاس داشت و تأثیر خود را بر بافت اطراف با ایجاد مراکز محله‌ای همزمان با ساخت و سازهای جدید در مسجد، هماهنگ می‌ساخت، به گونه‌ای که بنای مسجد هرگز به تنهایی و به صورت منفرد مطرح نبود و به عنوان یک مجسمه و به عبارتی به عنوان یک بنای یادواره‌ای بدان نگریسته نمی‌شد، بلکه در بافت اطراف خود و در سازمان فضایی شهر نقش داشت. بنابراین این بنا با محیط خود، طی قرون متمادی همگام با یکدیگر شکل گرفتند و همان گونه که تاریخچه مسجد به ما می‌آموزد، ابقاء این سرمایه گرانمایه راهی جز ابقاء یا بهسازی محیطی آن ندارد، که با تزیین عملکردهای سازگار و زندگی بخشیدن به فضای پیرامون، این مهم میسر خواهد شد.

تصویر ۱۱- بقایای بناهای اولیه - ماکسیم سیرو از مسجد جمعه یزد.

پانویشت:

- ۱- جعفری، تاریخ یزد، قسم چهارم ص ۱-۲۰ و قسم هشتم ص ۷۵
- ۲- دکتر ایرج افشار، یادگارهای یزد، مقاله چهارم ص ۱-۶۰ و مقاله هشتم ص ۱۱۴
- ۳- محمد مستوفی بافقی، جامع مفیدی، جلد سوم نسخه خطی ص ۲۱۰
- ۴- عبدالحسین آیتی، آتشکده یزدان، ص ۹۵
- ۵- دکتر ایرج افشار، یادگارهای یزد، جلد دوم، ص ۱۱۱
- ۶- دکتر ایرج افشار، یادگارهای یزد، جلد دوم، ص ۱۱۱-۳
- ۷- پروفسور پوپ، معماری ایران، ترجمه کرامت‌الله افسر، ص ۲۲۲
- ۸- دونالد ویلبر، معماری دوره ایلخانان، ص ۱۷۲
- ۹- ماکسیم سیرو، رساله تحقیقی مسجد جمعه یزد، ص ۱۱۲
- ۱۰- ماکسیم سیرو، رساله تحقیقی مسجد جمعه یزد، ص ۱۲۵ الی ۱۷۳
- ۱۱- جامع‌الخیرات، مندرج در یادگارهای یزد، جلد دوم، ص ۳۹۶
- ۱۲- جامع‌الخیرات، مندرج در یادگارهای یزد، جلد دوم، ص ۴۸۲-۶، ترجمه دکتر حلال گلشن
- ۱۳- ماکسیم سیرو، رساله تحقیقی مسجد جمعه یزد، ص ۱۳۳
- ۱۴- دکتر ایرج افشار، یادگارهای یزد، جلد اول، ص ۳۸۴
- ۱۵- دیوان معزی ص ۲-۱۲۰، مندرج در بخش ضمیمه تاریخ یزد جعفری، ص ۴-۱۸۳
- ۱۶- دکتر ایرج افشار، تعلیقات و توضیحات تاریخ یزد جعفری، ص ۱۸۴
- ۱۷- دکتر ایرج افشار، یادگارهای یزد، جلد دوم، ص ۱۱۴
- ۱۸- ماکسیم سیرو، رساله مسجد جمعه یزد، ص ۱۷۲
- ۱۹- جعفری، تاریخ یزد، قسم هشتم، ص ۷۴ و کتاب، تاریخ جدید یزد، مقاله سوم، ص ۷-۵۶
- ۲۰- جعفری، تاریخ یزد، مقاله چهارم، ص ۶۲ و مقاله هشتم، ص ۵-۱۱۴
- ۲۱- جعفری، تاریخ یزد، ص ۲۱ و ۷۴ و کتاب، تاریخ جدید یزد، ص ۶۲ و ۱۱۵
- ۲۲- جعفری، تاریخ یزد، قسم چهارم، ص ۲۰ و کتاب، تاریخ جدید یزد، مقاله چهارم، ص ۶۰
- ۲۳- جعفری، تاریخ یزد، قسم چهارم، ص ۲۱
- ۲۴- دکتر ایرج افشار، یادگارهای یزد، جلد دوم، ص ۱۱۴
- ۲۵- دکتر ایرج افشار، یادگارهای یزد، جلد دوم، ص ۱۵۳-۴
- ۲۶- ماکسیم سیرو، رساله تحقیقی مسجد جمعه یزد، ص ۱۲۵-۷، ۸۰ ه.ق.
- ۲۷- عبدالحسین آیتی، آتشکده یزدان، ص ۱۲۱
- ۲۸- کاتب، تاریخ جدید یزد، ص ۱۱۵
- ۲۹- ماکسیم سیرو، رساله تحقیقی مسجد جمعه یزد، ص ۱۴۰ و ۱۷۴
- ۳۰- کاتب، تاریخ جدید یزد، مقاله هشتم، ص ۱۱۴
- ۳۱- دکتر ایرج افشار، یادگارهای یزد، جلد دوم، ص ۱۳۷
- ۳۲- جعفری، تاریخ یزد، قسم هشتم، ص ۷۴
- ۳۳- کاتب، تاریخ جدید یزد، مقاله هشتم، ص ۱۱۴
- ۳۴- ماکسیم سیرو، رساله تحقیقی مسجد جمعه یزد، ص ۱۵۰
- ۳۵- دکتر ایرج افشار، یادگارهای یزد، جلد دوم، ص ۱۳۵-۶
- ۳۶- دکتر ایرج افشار، یادگارهای یزد، جلد دوم، ص ۱۲۱-۲
- ۳۷- ماکسیم سیرو، رساله تحقیقی مسجد جمعه یزد، ص ۱۵۲-۴ و ص ۱۷۶، بند ۱۹
- ۳۸- عبدالوهاب طراز، موقوفات یزد - فرهنگ ایرا زمین، ۱۰ (۱۳۴۱) - علی جندقی یزدی، جاه یزد، مجله یغما، ج ۱، ص ۸۰، ۱۲۵۷ ه.ق.
- ۲۵- کاتب، تاریخ جدید یزد، مقاله پنجم، ص ۶۶
- ۲۶- محمد مستوفی بافقی، جامع مفیدی، جلد سوم، نسخه خطی، ص ۲۱۰

تصویر ۱۳- رواق مقابل شبستان سازده در مسجد فعلی